

Kulturminneplan for **Farsund kommune**

Postveien innerst i
Framvaren

Innhold

Om plan og prosess	5	Fartøyvern.....	33
Mål.....	5	Kommunalt vern	33
Plantype og avgrensning.....	5	Kommunens rolle.....	35
Prosess og medvirkning.....	5	Kommunen som eier.....	35
Forholdet til andre planer og lovverket	6	Tilrettelagte kulturminner.....	36
Kommunale planer.....	6	Kulturhistorisk skilting i Farsund by.....	36
Regionale planer	6	Vandreruter	37
Lovverket	7	Skjærgårdsparken.....	37
Internasjonale avtaler	8	Krigsminner.....	37
Konsekvenser av planen.....	8	Andre besøkssteder	37
Rullering.....	9	Utvalgt kulturlandskap Vest-Lista	37
Kommunen i historisk perspektiv	10	Automatisk fredete kulturminner	37
Farsund: Strandsted - ladested - sjøfartsby	10	Samarbeid	37
Ladested i Lundenes tegn.....	10	Lista museum/Vest-Agder-museet IKS.....	38
Farsund i verden.....	12	Tilskuddsordninger og økonomiske virkemidler ...	39
Bybrannen.....	12	Prinsipper for istandsetting og vedlikehold.....	41
Verdens største sjøfartsby.....	13	Tema og prioriterte kulturminner	42
Lista: «Det eldste Norge»	14	Krigsminner.....	42
Listeid	14	Festung Lista.....	42
En biltur i 1914	15	Spesielt viktige anlegg.....	43
Storhaugene på Lunde	15	By og tettsteder	43
Våtmarker og bronsealderfunn	16	Farsund by	43
Landsbyer og sammenbygde hus	17	Spesielt viktige anlegg.....	44
Vestbygda	17	Vanse.....	44
Spind: Berømte skipperne og driftige kvinnfolk.....	19	Spesielt viktige anlegg.....	45
Vest-Agders minste kommune	19	Vestbygda	45
Kvinnene drev gården.....	19	Spesielt viktige anlegg.....	46
Spindsskipperne	20	Forsamlingshus og kirker.....	46
Herad: Fjordbygda.....	20	Spesielt viktige anlegg.....	46
Ferdsele over Briseid.....	21	Det amerikanske Lista	47
Husdyrhold og kiselgureventyr.....	21	Spesielt viktige anlegg.....	48
Herad som egen kommune	22	Uthavner, sjøfart og kystkultur	49
Uthavnene og skjærgården	23	Spesielt viktige anlegg.....	49
Status og utfordringer	25	Samferdsel.....	50
Hva er et kulturminne?.....	25	Spesielt viktige anlegg.....	50
Tap av kulturminner	25	Kulturlandskap.....	51
Økonomiske rammebetingelser	26	Spesielt viktige miljøer.....	51
Utviklingstrekk i kommunesamfunnet.....	26	Arkeologiske kulturminner.....	51
Kjente kulturminner og datagrunnlag.....	27	Gul liste	52
Automatisk fredete kulturminner	27	Strategier for kulturminnevern i Farsund	56
Kulturminner under vann.....	27	Vern.....	56
Vedtaksfredete kulturminner	27	Forvaltning.....	56
Landsverneplaner og kulturminner fredet		Formidling.....	56
ved forskrift.....	28	Verdiskaping, bruk og gjenbruk	56
Listeførte kirker	30	Handlingsplan	57
Nasjonale kulturminneinteresser i by (NB!)	31	Tiltak.....	57
Andre kulturminner i Askeladden	31	Kart med nr. over vernede kulturminner	58-64
Sefrak	31	Kilder	76
Verdifulle kulturlandskap	31		

Takk å pris
æ Spinns vis,
å tusan takk
æ Liste snakk.
Takk og æra
seie di i Hæra.

Listerland!
Sjø som skylder saa langt om strand,
aker og eng og øde myr,
heier som blaanende eventyr,
huser i klynger – tæt i tæt,
torvrøk i luften lind og let,
blus i hver rute i kveldsols brand,
- Listerland!

Mot din stuedør
ruller havet inn ifra sør,
men du skjermet er
av de hundreder holmer og skjær.
Høyt mot Varbakks topp
hvite, velstelte hus klatrer opp
Og viser oss sitt velkomstsmil,
Bare kom, slå deg ned om du vil.

Om plan og prosess

Mål

Farsund har kulturminner og kulturmiljøer i et så stort omfang og med et så stort spenn i tid og typer at kommunen for lengst er plassert på Norgeskartet som en av landets viktigste kulturminnekommuner. Dette gir store muligheter, men setter også rammer for utviklingen.

I enda større grad enn i kommuner flest er det derfor påkrevd at Farsund kommune prioriterer ressurser og innsats på kulturminnefeltet.

Herværende plan peker på et begrenset antall spesielt verdifulle kulturmiljøer og kulturminner som bør få et særlig fokus og en egen omsorg i årene som kommer. Planen peker også på hvordan kulturminnearbeidet i Farsund kommune bør organiseres fremover, og hvor ansvaret for dette oppgavefeltet bør plasseres administrativt.

Gjennom arbeidet med kulturminneplanen får kommunen satt temaet på den politiske dagsorden og aktualisert kulturarvens rolle i samfunnsutviklingen. Kulturminneplanen skal gi kommunen kunnskap om lokalhistorie og prioritere kulturminnene som en vil ta vare på for fremtiden. Å sikre et godt grunnlag og en egen politikk for kommunens kulturminner og kulturmiljøer vil være besparende også i annet planarbeid og i kommunens øvrige virksomhet.

Kulturminner og lokalhistorie er med på å sette kommunen på kartet. Økt attraktivitet styrker reiseliv og andre næringer som kan utvikle gode tilbud basert på den lokale kulturarven.

Kulturminneplanen skal også gi eiere av kulturminner større mulighet for hjelp og støtte til bruk og vedlikehold. Kulturminner som er prioritert i kommunal kulturminneplan, vil bli prioritert ved tildeling av midler fra f. eks. Kulturminnefondet.

Plantype og avgrensning

Kommunestyret vedtok i møte 22.06.16 kommunal planstrategi 2016-19 for Farsund kommune. Her heter det at det skal utarbeides en kulturminneplan. Utvalg for oppvekst og kultur er ansvarlig planutvalg, mens kommunestyret vedtar oppstart og mandat for planarbeidet. Farsund kommune har fått kr. 100 000,- av Riksantikvaren til dette arbeidet. Kommunestyret vedtok i møte 17.11.2016 å starte arbeidet med kulturminneplanen.

Av hensyn til Farsund kommunes øvrige planstruktur har det vært mest hensiktsmessig å utarbeide kulturminneplanen som en temaplan, og ikke som en kom-

munedelplan. Kulturminneplanen omfatter hele kommunen.

Planen tar utgangspunkt i eksisterende kunnskap og tilgjengelige registreringer, samt resultatene fra verdiskapingsprosjektet Festung Lista, arbeidet med byggeskikkveileder for Farsund by, Strategi for de historiske sørlandsbyene i Vest Agder, Utvalgt kulturlandskap Vest-Lista og fylkeskommunene på Agder sin felles strategi for uthavner.

I tråd med varsel om oppstart av planarbeidet, omhandler kulturminneplanen følgende tema:

- Fornminner
- Krigsminner
- By og tettsteder
- Kirker og kirkesteder
- Det amerikanske Lista
- Uthavner
- Samferdsel
- Kulturlandskap

Innenfor hvert tema er det valgt ut miljøer og enkeltminner som vi mener har særlig stor betydning for lokal historie og identitet. For å sikre utvalgte og prioriterte kulturminner og kulturmiljø etter plan- og bygningsloven, bør disse vises som hensynssoner i kommuneplanens arealdel, og eventuelt følges opp gjennom regulering.

Planen har en egen handlingsdel som viser hvordan arbeidet med kulturminner skal følges opp de neste årene. Denne bør revideres årlig. Handlingsdelen inneholder tiltak som er rettet mot formidling, registrering og forvaltning. Tiltak som krever økonomisk oppfølging fra kommunen, må inn i økonomiplanen for å bli gjennomført.

Prosess og medvirkning

Farsund kommunestyre vedtok i sitt møte 17. november 2016 å sette i gang arbeidet med en temaplan for kulturminner i Farsund kommune.

Varsel om oppstart av planarbeidet og et utkast til planprogram ble sendt ut 24. november 2016. Det kom innspill til planarbeidet fra en rekke offentlige institusjoner, privatpersoner og frivillige lag og foreninger.

Arbeidet med planforslaget har vært organisert med kultursjef Inge Eikeland som prosjektleder, og Frans-Arne H. Stylegar, kulturminnespesialist fra Multiconsult, som innleid konsulent og forfatter. Underveis har en støttet seg på råd og innspill fra en bredt sammensatt ressursgruppe med representanter fra historielag,

museer, venneforeninger og andre ressurspersoner. Ressursgruppen hadde oppstartsmøte for sitt arbeid på Nordberg fort 28. august 2018.

Forholdet til andre planer og lovverket Kommunale planer

Kommuneplanens samfunnsdel 2018-2030 inneholder mål og strategier med relevans for kulturminnearbeidet i Farsund. Planen har følgende visjon: «Fristende, nyskapende – best på natur og det gode liv!». Bruk av natur- og kulturverdier som grunnlag for utvikling av attraksjoner for fastboende og besøkende er én av strategiene under delmålet om å være en positiv tilflytningskommune. Et annet delmål er å utvikle bærekraftige næringer basert på Farsunds rike natur- og kulturverdier, med tilhørende strategier knyttet til god dialog med regional og nasjonal forvaltning om samarbeid av verneområder, samarbeid med ulike næringer om opplevelsesbaserte reiselivsprodukter og samarbeid om felles regionale besøksstrategier.

Samfunnsdelen formulerer også en del arealstrategier, noen av disse gir føringer også for kulturminneplanen:

- Ta vare på naturmangfoldet, landbruksressursene, kulturlandskapet og kulturmiljøet
- Sikre og videreutvikle viktig grønnstruktur og rekreasjonsområder
- Utvikle sentrene funksjonelt og estetisk til gode møteplasser for handel og service, kultur og aktiviteter
- Videreutvikle tettstedene gjennom fortetting med kvalitet og bærekraftige løsninger slik at eldre kan bo hjemme lengst mulig.

Plan for idrett, friluftsliv og nærmiljøanlegg 2018-2021 har «Flest mulig i aktivitet – lengst mulig» som visjon. Den tar blant annet for seg arbeidet som er utført med turløyper for gående og syklende, deriblant kyststien fra Varnes og Loshavn, naturskolen på Laundal og ulike tiltak i skjærgårdsparken. Videre nevnes utførte arbeider på Russerveien til Varnes fyr og mellom Varnes og Udal og videre til Snekkestø.

Når det gjelder mål og strategier, pekes det bl.a. på behovet for å sikre adkomst til viktige kulturminner i kommunen gjennom samarbeid med fylkeskonservator og grunneiere om stier og parkering. For Lister skjærgårdsparks del foreslås det bl.a. å restaurere kjeglebanen fra 1920-tallet på Prestøy som et aktivitetsområde for barn.

Tursykelveier fra Varnes til Loshavn (Vita Velo) og Ravneheia rundt og Vanse rundt foreslås skiltet og merket.

Kommunens gjeldende *kulturplan* ble vedtatt i 2012. I denne heter det bl.a. at kulturtilbudet i Farsund skal speile kulturarven og samtidig være nyskapende og synlig. Når det gjelder kulturminner spesielt, pekes det på at en vil forvalte og utvikle kulturminnene i kommunen slik at de gir besøkende ny kunnskap og en ekstra dimensjon til den som ferdes i Farsund. Kulturplanen inneholder også målsetninger om bedre informasjon om og merking av kulturminner langs turstiene i kommunen, og om ivaretagelse av kulturlandskapet. Andre sentrale mål er knyttet til videreutvikling av Vest-Agdermuseet avd. Lista, økt fokus på Farsund som sveitserstilsby, trappegatene og bygningsmiljøet på Vestersiden, videreutvikling av Loshavn som besøksmål, sterkere eksponering av de mange krigsminnene i kommunen, tilgjengeliggjøring av lokalhistorisk samling og igangsetting av arbeidet med å lage en plan for forvaltning av kulturminner.

Forslag til *kulturplan 2019-2022* har visjonen «Kulturminner skaper identitet og opplevelser». I forslaget pekes det på at Farsund til tross for den store tettheten av kulturminner hittil ikke har hatt en egen kulturminneplan, og at en rekke lokale kulturminner (krigsminner, kulturlandskap, kulturmiljø og enkeltbygninger) ikke er sikret vern eller antikvarisk forsvarlig oppfølging.

Regionale planer

Regionplan Agder 2030 er landsdelens viktigste overordnede dokument for regional utvikling. Planen har fem hovedsatsingsområder:

- Attraktive og livskraftige byer, tettsteder og distrikter
- Verdiskaping og bærekraft
- Utdanning og kompetanse
- Transport og kommunikasjon
- Kultur

Regionplanen inneholder flere målsettinger og strategier med relevans for kulturminneplanen, særlig knyttet til stedsutvikling, økt satsing på kulturturisme, styrket samarbeid med frivillig sektor og et pågående arbeid for å få Sørlandets uthavner på Unescos verdensarvliste.

Den regionale strategien *Kulturarv 2020* ble vedtatt i fylkestinget i 2014, som en oppfølging og konkretisering av målene i regionplan Agder 2020. Dokumentet staker ut kursen som denne delen av fylkeskommunen skal følge i årene som kommer. Strategien skal sikre at Vest-Agders kulturarv blir tatt vare på, formidlet og brukt på en effektiv og god måte. Et hovedgrep er bl.a. å sørge for bedre lokal forankring gjennom samarbeid med kommuner og frivillige organisasjoner.

Samarbeid- og utviklingsavtale med fylkeskommunen

Farsund kommune har en gjeldende samarbeids- og utviklingsavtale med fylkeskommunen (vedtatt i kommunestyret 08.03.2018). Avtalen gjelder for perioden 2018-2021 og tar for seg utvalgte samarbeidsområder, flere av dem med relevans for kulturminneplanen.

Det legges bl.a. opp til samarbeid om å heve standarden på turstiene til kystvedene og andre viktige kulturminner i kommunen, og utvikle infrastrukturen rundt Slevdalsvannet og Nesheimvannet slik at disse blir koblet på Kyststien, som skal gjøres sammenhengende fra Varnes til Farsund sentrum. Videre er man enige om å samarbeide om rehabilitering av «Svingveien» til Nørskår.

Avtalen nevner også tursykkelruten på Lista (Vita Velo) fra Varnes til Lomsesanden og Farsund sentrum, der arkitektur-, kultur-, landskap- og naturopplevelser skal vektlegges.

Når det gjelder Farsund by vil kommunen og fylkeskommunen samarbeide om å ivareta de historiske kvalitetene, samtidig som en tilrettelegger for vekst, handel og bolyst, eventuelt forankret i en fremtidig byplan.

Samarbeidsavtalen nevner også prosjektet «Uthavner i verdensklasse», med spesiell vekt på Loshavn og Eikvåg, og bruk av uthavnenes særpreg og historie innenfor reiseliv og i næringssammenheng, og det legges opp til videreføring av eksisterende samarbeid knyttet til Nordberg fort og Lista fyr.

Lovverket

Både nasjonale og internasjonale avtaleverk forplikter oss til å ta vare på viktige kulturminner. Nedenfor blir de to viktigste lovene i denne sammenhengen omtalt, med en kort beskrivelse av hva de omfatter.

Kulturminneloven er en særlov og dermed overordnet plan- og bygningsloven. I tillegg til nasjonale lovverk finnes flere internasjonale konvensjoner og avtaler som Norge har forpliktet seg til å følge, og som gir føringer for kulturminnearbeidet.

Lov om kulturminner (kulturminneloven) *(www.lovdato.no/)*

Lovens formål (§1) er at «kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. Det er et nasjonalt ansvar å ivareta disse ressurser som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet. Når det etter

annen lov treffes vedtak som påvirker kulturminneresursene, skal det legges vekt på denne lovs formål.»

Loven blir forvaltet av Klima- og miljøverndepartementet som overordnet myndighet, med Riksantikvaren som faglig sekretariat og overordnet direktorat for den utøvende virksomheten, og med fylkeskommunene, Sametinget og de arkeologiske og marinarknologiske landsdelsmuseene som regionale forvaltningsledd.

Kulturminneloven blir altså ikke forvaltet av kommunen, men kan påvirke saker kommunen skal behandle, bl.a. etter plan- og bygningsloven. Kommunen må forholde seg til kulturminneloven i alle saker der fredete bygninger, anlegg eller miljøer er berørt, og må dessuten melde fra til kulturminnemyndighetene dersom ikke-fredete bygninger fra før 1850 blir planlagt revet eller vesentlig endret (kulturminneloven §25).

[Lov om planlegging og byggesaksbehandling \(plan- og bygningsloven\) \(www.lovdatab.no\)](http://www.lovdatab.no)

Plan- og bygningsloven inneholder flere paragrafer som dreier seg om vern av kulturminner og kulturmiljøer. I kulturminnesaker som behandles av kommunen, må kravene som stilles være hjemlet i plan- og bygningsloven. Dette omfatter enkeltsaker som bygge- og rivesaker, konsekvensutredninger og forslag til reguleringsplaner.

I plandelen er §3-1, 11-8, 11-9, 12-6 og 12-7 aktuelle, fordi de omhandler regulering til bevaring gjennom hensynssoner.

Byggesaker som omfatter kulturminner, behandles etter §31-1, som sier at «ved endring av eksisterende byggverk, oppussing og rehabilitering skal kommunen se til at historisk, arkitektonisk eller annen kulturell verdi som knytter seg til et byggverks ytre, så vidt mulig blir bevart.»

[Andre lover](#)

Det er i økende grad behov for å se et saksfelt i sammenheng med andre lokale, regionale og nasjonale samfunnsinteresser. Følgende lover og stortingsmeldinger har eller kan ha direkte konsekvenser for arbeidet med kulturminner:

- **Naturmangfoldloven (2009)** skal sikre at biologisk, landskapsmessig og geologisk mangfold og økologiske prosesser tas vare på.
- **Gravferdsloven (1996)** slår fast at Kirkelig fellesråd har ansvaret for at gravplasser og bygninger på gravplasser forvaltes med orden og verdighet. Planlegges gjennomgravning av nedlagt kirkegård som ikke er fredet eller regulert til spesialområde bevaring, skal kulturminnemyndigheten varsles og gis anledning til å uttale seg. Når det gjelder krigs-

graver spesielt, heter det at graver for utenlandske soldater og krigsfanger fra første og andre verdenskrig er fredet uten tidsbegrensning. For øvrig skal Genève-konvensjonen følges.

- **Stortingsmeldingen Leve med kulturminner (St.m. nr. 16, 2004-2005)** inneholder formuleringer og vurderinger av verdigrunnlag, mål og strategier for en fornyet kulturminnepolitikk.
- **Stortingsmeldingen Framtid med fotfeste (St.m. nr. 35, 2012-2013)** dreier seg bl.a. om hvordan målene om å begrense tapet av verneverdige kulturminner skal nås, og om sikring og vedlikehold av fredete kulturminner.

Internasjonale avtaler

Internasjonalt finnes flere avtaler som Norge har sluttet seg til, og som gir føringer spesielt på statlig nivå, men der det for kulturminnevern og andre spesifiserte fagfelt også kan ligge viktige føringer for lokal håndtering:

- **UNESCO-konvensjonen om vern av immateriell kulturarv (2003)**, der målet er å verne den rikdommen som immateriell kulturarv innebærer, og å være en kilde til utvikling og dermed en ressurs for mange folkegrupper
- **UNESCO-konvensjonen om vern av verdens natur- og kulturarv (1972)**, som knytter sammen vern av naturen med vern av kulturminner
- **Den europeiske landskapskonvensjonen (2004)**, der formålet er å verne, forvalte og planlegge landskap og organisere europeisk samarbeid på disse områdene
- **Venezia-charteret (1964)** inneholder prinsipper for konservering og restaurering av kulturminner
- **Valetta-konvensjonen (1992)** forutsetter at den arkeologiske kulturarven skal ivaretas som kilde til Europas felles hukommelse og være et utgangspunkt for historiske og vitenskapelige studier. Konvensjonen forplikter Norge til å ta hensyn til arkeologiske kulturminner uavhengig av alder.

Kulturminneplan legger til grunn at kulturminnene er et utgangspunkt for opplevelser, kunnskap og verdiskaping, men også en ressurs vi forvalter på vegne av dem som kommer etter oss. Både kommunen og innbyggerne har et ansvar for å ta vare på kulturarven på en god måte.

Konsekvenser av planen

Planen skal bidra til å gjøre oss oppmerksomme på hvilke kulturhistoriske verdier vi har i kommunen, og hvordan vi kan forvalte disse til beste for oss selv og for kommende generasjoner. Den skal også brukes aktivt for å sikre at kommunens øvrige planlegging gjøres på

en slik måte at det tas hensyn til viktige kulturminner og -miljøer. Planen tar også for seg hvordan ansvaret for kulturminnevern bør organiseres i Farsund kommune.

Prioriterte kulturminner og kulturmiljøer i planen skal først og fremst forvaltes lokalt, og hensikten er at disse verdiene skal aktiveres og tas hensyn til ved utbygging og planlegging. Kommunen bør sikre de prioriterte kulturminnene og -miljøene gjennom å bruke hensyns-soner (plan- og bygningsloven § 11-8) i kommuneplanens arealdel og gjennom regulering. Dette vil gjøre det enklere å behandle viktige kulturminner som en del av miljøet de inngår i, og vil kunne styrke kommunens langsiktige planlegging.

Planen har en egen handlingsdel, som må følges opp hvert år. Ansvaret påhviler både kommunen, fylkeskommunen og innbyggerne. Eventuelle ressurser til oppfølging er avhengig av de årlige budsjettvedtakene i kommunestyret.

Kulturminneplanen skal også være et godt grunnlag for å kunne søke om nasjonale og regionale midler til istandsetting, skjøtsel og tilrettelegging av kulturminner i Farsund.

Dersom en skal lykkes med lokal forvaltning av kulturminneverdiene, krever det godt samarbeid mellom Farsund kommune, historielag, bygdelag, venneforeninger og andre frivillige organisasjoner, eiere av kulturminner og den enkelte innbygger.

Rullering

Rullering av kulturminneplanen vil bli vurdert i planstrategien hvert fjerde år. Handlingsplanen vil bli vurdert i kommunens budsjett og økonomiplan hvert år.

Kommunen i historisk perspektiv

Farsund: Strandsted – ladested – sjøfartsby

«Den største hønsegården på Lista», kunne lista-lendingene spøke om Farsund. Andre kalte den for «Svinebyen» - på grunn av de tallrike grisene «som i hvert stræde møder og begrynter de forbigaaende», som det heter i 1790-årene. Byen ligger ved det doble sundet mellom Listahalvøya og Spindslandet, og i ly av høydedraget Varbak. Der oppe ligger den store Skottesteinen, og under den heter det seg at barna i Farsund kommer til verden. Ikke så rent få smårollinger har trasket opp til Skottesteinen for å hente en søster eller bror. Farsund med havnen er skjermet av en sørlandsk skjærgård, men fra byen skjærer tre fjorder – Lyngdalsfjorden, Åptefjorden og Framvaren – skarpt inn i landet, og omgitt av bratte fjellsider varsler de Vestlandets komme.

Den som i gamle dager skulle til eller fra det tettbygde Lista og ikke valgte sjøveien, måtte ta seg over sundet ved Farsund. Dette var også et naturlig stoppested for skuter som skulle inn i fjordsystemene lenger inne for å hente trelast og andre varer. Dessuten lå Farsund sentralt plassert mellom de to viktige drageidene Spangereid og Listeid, og for den trafikken som tok den indre leia. Denne ferdseien førte til fremveksten av et strandsted ved Farsund.

Kapellet på Huseby kongsgård var et pilegrimsmål, og et falskt middelalderdiplom, angivelig skrevet på Gahre i Spangereid i 1388, omtaler en eiendomspart som er gitt til Farsund «for at fattige pilegrimer skal komme over». Forfalskningen er antagelig fra slutten av 1500-tallet, og på det tidspunktet må det med andre ord ha vært både organisert fergevirksomhet og en viss tettbebyggelse i Farsund (hvis ikke hadde jo ikke falskneriet kunnet overbevise noen).

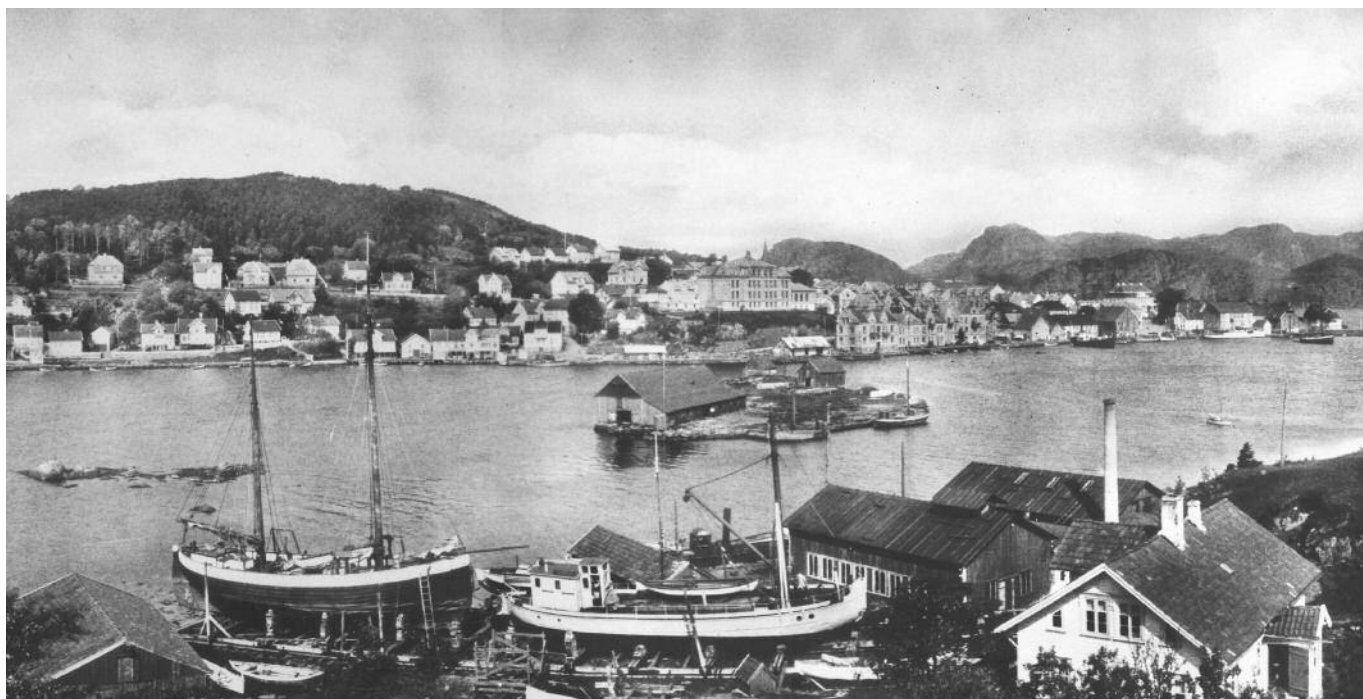
Omkring 1600 må strandstedet ha hatt en viss betydning, for i 1613 bestemte Kristian den 4. at lagtingene i Lister len fra da av skulle holdes i Farsund. Og i 1630-årene vet vi at Farsund hadde både snekker og byggmester, ja til og med en glassmester. Farsund er imidlertid ikke nevnt blant de handelsstedene som skulle legges ned da Kristiansand ble grunnlagt i 1641.

I 1723 hadde strandstedet bare 22 «uanselige huuse», og 40 år senere var antallet bare økt med to, pluss tre sjøbuer. Men så skjedde det noe – og i 1783 var det blitt 74 hus i Farsund. «Jochum-tiden», Lundfamiliens storhetstid, var i gang.

Handelshuset Lund hadde vært virksomt i flere generasjoner, men det var Jochum Brinch Lund (1743-1807) som løftet familiens aktivitet til et nivå som kvalifiserte ham til betegnelsen «kongen av Farsund».

Ladested i Lundenes tegn

Lund-familien hadde drevet med eksport av laks og skinn til Holland, vært involvert i hummereksperten og forsynt skuter som ventet på bør eller skulle repareres med ulike varer, både i Farsund og i uthavnene Loshavn og Eikvåg.

Da Jochum B. Lund ble tatt opp i firmaet i 1765, ble den industrielle virksomheten utvidet. Firmaet bygde verft, mølle, reperbane, tobakksfabrikk og to sagbruk (i Lyngdal). Jochum anla spikerfabrikk i Beiske og fargefabrikk på Sundestranda, og han drev fiske og fangst ved Island og Shetland. Sporene etter tørkeplassen for fisk er fremdeles synlige på Einarsnes. Han mutet etter jern og andre metaller i hele distriktet, og han bygde Frelserens kirke og – da han var på høyden av sin makt, paléet Husan som tronet over ladestedet.

Frelserens kirke ble vigslet i 1785 av biskop Hagerup, som sammen med stiftamtman Adeler, amtmann Holm og et stort følge av «Rangs- og Stands-Personer af begge Kiøn» ble tatt imot av Jochum og Søren Lund under stor festivitas. Prost Søren Bugge lovpriste bygverket:

«Kirken er saa smuk og upralende yndig, at den uden Undseelse kunde lade sig see i enhver af de bedste Kiøbstæder i Norge. Og, da den fik sit Navn: Frelserens Kirke, saa pryde Han deres Hierter, der skal samles i den, med den Troe og Kierlighed, der er Ham, Menighedens Hoved og sit Legems Saliggjører, behagelig.

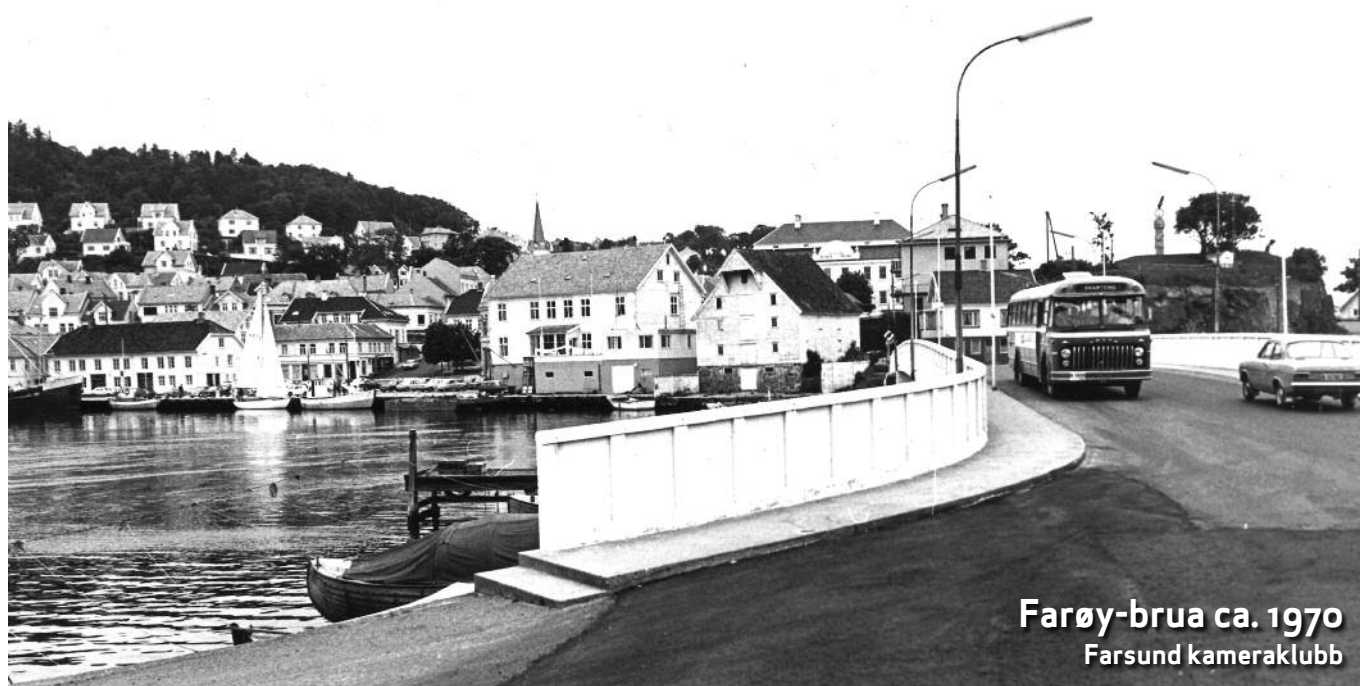
I kjølvannet av det nye næringslivet og det voksende strandstedet fulgte handelsrettigheter og økt status. Farsund fikk rettigheter som «Lossested for indenrigske Kornvarer» i 1777, en status stedet delte med Agnefest i Lyngdal. I 1795 fikk Farsund handels- og sjøfartsrettigheter og ble et ladested på lik linje med Flekkefjord og Mandal. I denne perioden fikk vi også fast skole (1788) og «fattigskole» (1795).

Det var særlig Lund-familiens fiskerivirksomhet som skilte seg ut og gav store inntekter til byen. Fordi man brukte dekkbåter som moderskip og på den måten kunne skille håndtering og lagring, oppnådde man høye priser for blodfri hvitfisk og rødlig sild – vesentlig høyere enn for den grålige hvitfisken og hvitsaltede silda som ble solgt fra andre steder i Norge.

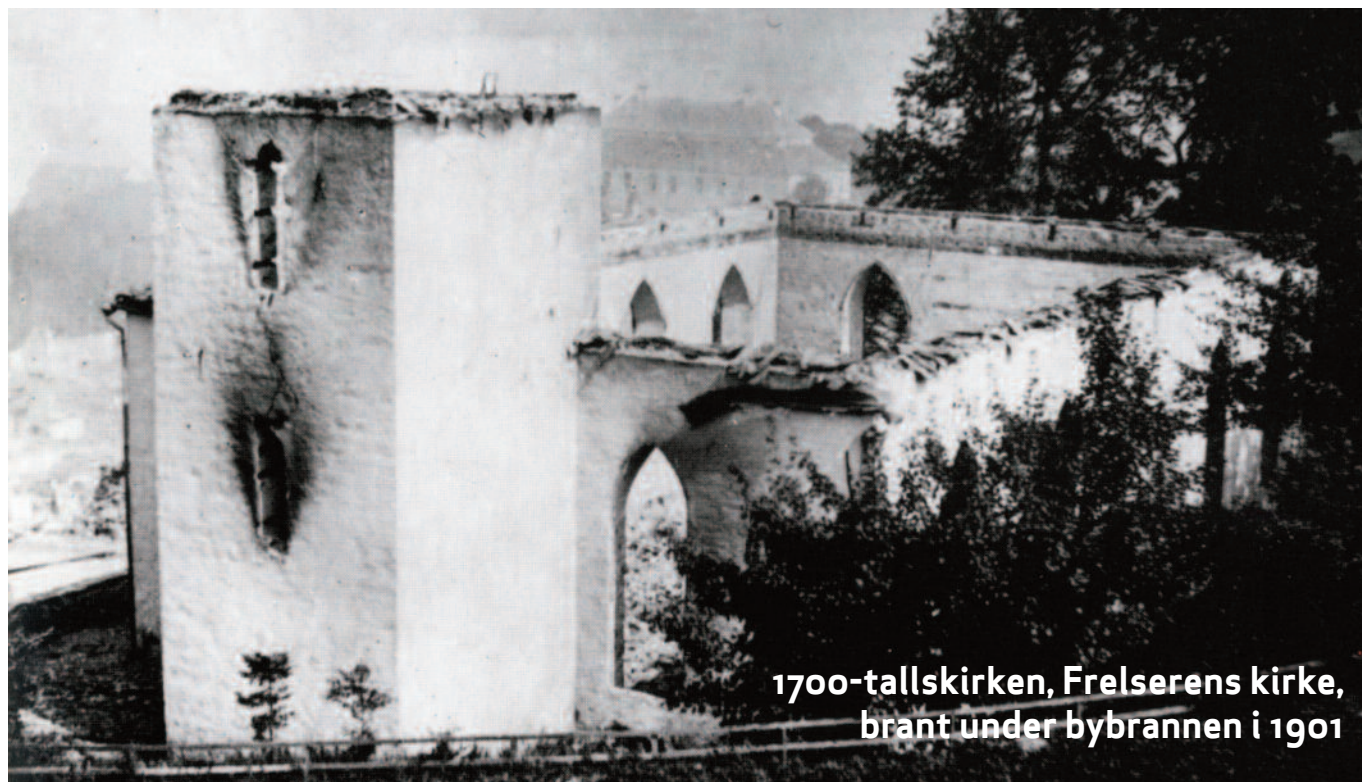
Lyngdølen Andreas Eckstorm, som ikke alltid var en spesielt positivt innstilt observatør, besøkte Farsund på denne tiden, og skrev om byen:

«Farsund er en liden flekke, der tilligemed sine første indbyggere er paa nogle faa aar opvokset paa Sundebakken paa Listerlandet. De har med mange af vor tids største og glimrende steder deri lige oprindelse, at hvor nu palæer og stolte bygninger kneiser, stod fordum faldefærdige fiskerhytter, ei drømmende om tilkommende herlighed og pragt. Den ubetydelige forskjøl er kuns denne: naar vi behøver seculer for at maale disse, saa behøver vi kun dekader af aar til Farsund.»

Så fulgte Napoleonskrigene, da «engelske kryssere stengte hver havn» og blokkerte handelen mellom Sørlandet og kontinentet. I Farsund og distriktet fikk det legaliserte sjørøveriet, kaperfarten, spesielt stor betydning. Kapervirksomheten var ikke ny; den hadde vært et aspekt ved europeiske kriger i flere hundre år. Men omfanget økte i den langvarige krigsperioden etter 1800. Et heldig kapertokt kunne innbringe eventyrlige rikdommer, og tollinntektene ved den nye tollboden i Farsund tok seg kraftig opp: 197.164 riksdaler i toppåret 1811, mot under 4.000 i gjennomsnitt i årene før krigen.

Farøy-brua ca. 1970
Farsund kameraklubb

1700-tallskirken, Frelserens kirke, brant under bybrannen i 1901

Historiene om rikt utbytte og djerpe vågestykker i Nordsjøen lever fremdeles. Tønnes Samuelson Kåde fra Lista rigget ved én anledning fartøyet sitt som en engelsk fiskekutter, satte kursen mot Skottland og gikk inn i en liten havn i ly av mørket. Der kappet han ankertauene på et stort engelsk skip og førte det til Farsund. Noen av kaperkapteinene bygde seg store, moderne hus for penger de tjente på virksomheten; Tønnes' hus på Kåde (Vesthassel) er borte, men Kaperhuset (Sundtehuset) i Loshavn, som ble oppført av Tønnes Tønnessen i 1812 for penger han tjente på kaperfarten, eksisterer fremdeles.

Farsund i verden

Etter 1814 gikk det tilbake med Lund'ene, og familier som Otto og Sundt overtok hegemoniet. Og ladestedet fortsatte å vokse. I 1801 hadde det vært like under 500 innbyggere i Farsund; det var doblet i 1840, og da århundret ebbet ut, hadde byen over 1800 innbyggere. Fra midt på 1800-tallet og i de nærmere tiårene fikk byen sparebank, to lokalaviser, kommunal høyere skole og en privat navigasjonsskole.

I samme periode ble byen knyttet nærmere til omlandet og nabobyene gjennom utbygging av kommunikasjonene til lands og vanns. På 1870-tallet var det fast dampskipsrute mellom Farsund og Kristiansand med D/S «Lyngdal», og flere faste ruter fulgte snart etter.

Utbyggingen av kjøreveier kom også i gang, og veien fra Spindsodden til Lyngdal stod ferdig i 1847. Den ble regnet for et mesterstykke i samtiden, og veimester

Johnson skrev senere om den: «Intet Veianlæg i hele Riget er lagt gennem fælere Terrain end Farsundveien i dens første halve Miil langs Qvavigfjorden».

Farsund vokste frem som en sjøfartsby av et visst format. I 1875 hadde det vært 50 skip på til sammen 7000 tonn hjemmehørende i Farsund tolldistrikt. I 1892 var antallet økt til 63, men tonnasjen var firedoblet i samme tidsrom. Den internasjonale krisen i skipsfarten i 1890-årene rammet imidlertid byen hardt, og bunnen ble ikke nådd før i 1908. Deretter fulgte en gradvis overgang fra seil til damp.

Bybrannen

I 1901 rammet storbrannen Farsund og utslettet store deler av den gamle bebyggelsen. 250 av byens 300 hus gikk med i brannen, deriblant rådhuset, posthuset, telegrafbygningen, apoteket, to avistrykkerier, to hoteller og skolen.

Vinteren som fulgte ble vanskelig for de mange husløse, som tok midlertidig opphold i ruinene eller i primitive brakker. Myndighetene satte imidlertid straks i gang med å planlegge det nye Farsund. Ingeniør Fredrik Næser, som tidligere hadde regulert bl.a. Skien og Sandefjord etter bybrannene der, fikk jobben, og allerede året etter var byplanen og mange av de nye husene på plass.

Det nye Farsund vakte begeistring over det ganske land. «Morgenbladet» skrev:

«Medens det gamle Farsund, som var voxet op af

sig selv, væsentlig i første Halvdel af forrige Aarhundre, havde trange, tildels krogede Gader med smale Smug og yrende smaa enetages Huse, tildels med de allernødvendigste ydre Rum lige til Gaden, - idethele var en Type paa en liden Vestlandsby fra forrige Aarhundrede, vil Farsund i sin nye, velregulerede Skikkelse med brede, rette Gader og tildels cementerede Fortouge, med nette, moderne Bygninger, dels af Mur, dels af Træ, blive en vakker, liden Smaaby, der forsaavidt ikke vil staa tilbage for noen af vore andre nye Byer.»

Murtvang var fremdeles ikke blitt et lovkrav i landets byer, så Farsund ble langt på vei gjenoppført som en trehusby, med fargerike hus utført i sveitserstil.

Bybrannen fikk langvarige konsekvenser for innbyggertallet i byen, som først etter 2. verdenskrig nådde det antallet innbyggere den hadde hatt i 1900 (1820 innbyggere i 1946), selv om utvandring til USA og andre faktorer også bidro til nedgangen.

Verdens største sjøfartsby

Etter 2. verdenskrig var det først og fremst sjøfarten som preget byen. På et tidspunkt var Farsund «verdens største sjøfartsby», for ingen annen by kunne oppvise en så stor tonnasje pr. innbygger. Midt på 1950-tallet sysselsatte byens flåte 950 menn og kvinner. Den gangen hendte det titt og ofte at Farsund IL ikke klarte å stille (fotball-)lag fordi så mange unggutter dro til sjøs!

Den store ekspansjonen hadde begynt midt i 30-årene, og i 1938 var den lokale flåten på 41 skip, inkludert 11 tankbåter og 2 fruktbåter. Krigen gikk hardt ut over Farsundflåten, men førkrigsnivået ble nådd igjen i 1949.

Th. Brøvig var byens og landsdelens største rederi, mens A/S Mosvold Shipping Co. var en like klar nummer to i byen. Mosvold eide fruktskipet Mosdale, som deltok i konvoifarten under krigen og gjorde 96 heroiske turer over Atlanteren.

Før krigen hadde Farsund fått både sykehus (1938), folkebad (1934) og gymnas (1922), og et kommunalt vannverk hadde erstattet de gamle brønnene i byen. Bygging av nye og mer moderne veier hadde fortsatt, med Nordsundbrua (1929) som den viktigste. Da ble det også slutt på den århundrer gamle fergingen over sundet. Da Sørlandsbanen stod ferdig (1944), ble Farsund koblet til jernbanen via ruteforbindelse med Snartemo, og i en periode på 50-tallet var det også fast flyrute med Braathens Oslo – Stavanger med mellomlanding på Lista flyplass. Man fikk også badehuset på St. Helena (1954) og ny kino (1956), mens byens rederfamilier sørget for aldershjem (Mosvold) og barnehjem (Brøvig).

I 1929 hadde byen kjøpt Farøy, og frem mot krigen ble det bygd mange villaer på øya. Eikvåg og Loshavn var blitt overført til Farsund i 1902, men for øvrig var byens grenser uendrede, og det var få ledige boligtomter å oppdrive. En byutvidelse i 1948 åpnet for ny bebyggelse i nord langs Listerveien og på begge sider av Sundeveien.

Selv om det var sjøfarten som først og fremst preget Farsund i årene etter 2. verdenskrig, fantes det en rekke andre bedrifter i byen: Farsund Treskipsbyggeri og Farsund Slip & Mek. Verksted på Engøy, hermetikkfabrikken Farsund Packing Co. på Vestersiden (som la ned brisling, makrell, krabbe, ål og reker på boks, og syselsatte 30-40 personer), Brødrene Jåtogs møbelfabrikk ved Listerveien, brusfabrikkene Perlen og Agder Brusfabrikk, flere bilverksteder og et steinhoggeri, for å nevne noen.

Lista: «Det eldste Norge»

I 1914 utgav stiftamtman Daniel Koren (f. 1858 i Mandal) sin bok om det daværende Lister og Mandal amt, *Omkring Lindesnes*. Han var tydelig fascinert av det sammensatte Listalandskapet. «Gad vite om der findes et herred i Norge, som indeslutter i sig en slik naturens mangfoldighet som Vanse,» innledet han sin skildring. «Lister ligger for sig selv og er noget for sig selv,» fortsatte Koren. Fra ulike politiske sammenhenger kjente han listalendingen godt, og kunne ikke unnlate å peke på at «Listerlændingens svakhed er at han har vanskelig for at arbejde sammen med andre distrikter, men en seig og djerv race er det»:

«Blant vore lyseste minder fra krigsaarene 1807-1814 hører minderne om listerlændingens deltagelse i kystforsvaret og kaperkrigen. Og racen er ikke daarlig den dag i dag. Har du hørt om brødrene, som kapseilte indover om at komme først ind i båtstøen? Skumsprøiten om bougen, side om side. I baatstøen bare plads for en adgang. Ingen vil vike. Begge ind i steinene. Enten jeg eller ingen. Og hvor ender slikt vikingeblood? Foregangsmand i forretninger og værdig medlem av formandskapet.»

Det flate, lyngkledte landskapet på Lista, endeløsheten av «aker og eng og øde myr» og de karakteristiske, tettbygde tunene med «huser i klynger – tæt i tæt» gir assosiasjoner til nordsjøens kyster tvers over Skagerrak. «En stump af Jyllands Hede, som har klynget sig op til Norges Fjelde», skriver Constantius Flood om Lista.

Macody Lund tok med journalisten Sven Elvestad (også kjent som krimforfatteren «Stein Riverton») på biltur ut over Listalandet i 1931.

«Macody Lund kjørte mig i sin bil utover Listerlandet, milevidt,» fortalte Elvestad i sitt portrett av Macody i *Tidens Tegn*:

«Han lot bilen stå stille en stund og sa:

- Hør havbruset og fugleskriket.

- Jeg hører det, svarte jeg, og det er en fullkommen fremmed verden for mig, - jeg som aldri har vært her før.

- De hvite klittene her ved Atlanterhavet, sa Macody Lund, og heiene innover som akkurat nu mørkner. Og den besynderlige fiolette farve i landskapet. Det er ikke alene lyngen som gir den. Det kan man forstå. Farven av lyngen. Men opover fjellskråningene, hvor ingen lyng fins, dér er også den fiolette, næsten dytblå tonen i selve stenen. Det er en gjenspeiling av lyngen. Det er modersten som anelsesfullt mottar det groende som er i fremkomst.»

Listeid

Listahalvøya henger rent fysisk sammen med landet for øvrig i det smale Listeid mellom Eidsfjorden i vest og Framvaren i øst. Fra naturens side fantes det knapt gode havner på Lista før moloutbygging og mudring på slutten av 1800-tallet, og gjennom århundrer foretrakk mange å legge kursen inn Framvaren og ta landeveien over Listeid fremfor å våge seg sjøveien forbi det lumske Listalandet.

«Listerlandet paa hvis sydøstlige ende Farsund ligger, er i de norske farvande det samme for sjøfarende i mørke og stormende nætter som Anholdt i de danske, og hvad vor store Holbergs Peder Paars i anledning denne siger: 'De lever kristelig og nærer sig af vrage', tror jeg ogsaa her er temmelig passende,» kommenterte Andreas Eckstorm fra Lyngdal på slutten av 1700-tallet.

Listeid var sammen med Spangereid blant de viktigste *drageidene* på norskekysten, og her passerte bl.a. kong Frederik den 4. på sin store norgesreise i 1704. Det kongelige følget overnattet på gjestgiveriet på Elle, der de fikk servert øl og måkeegg (verken mat eller drikke falt i smak), og slo i hjel tiden med å kaste kampesteiner til måls på Ellebøndenes båter, der de lå trukket opp på land i Ellestrand...

Eidet og bygdelaget der har trukket til seg likt og ulikt av sagn og myter. Peder Claussøn Friis kunne for over 400 år siden fortelle om bygdeborgen Salslottet at det var der Agderkongene residerte i gamle dager. Det kjente sagnet om Hagbart og Signe er stedfestet til Sigersvoll og Elle, mens historikeren Asgaut Steinnes forestilte seg at den som i sin tid diktet om Helge Hundingsbane i Eddaen, hadde sett for seg fjordlandskapet og eidene innenfor Lista.

Halvøya er fra naturens side tredelt: Foruten det egentlige Listalandet, «landets ytterste del mot havet», som Koren skriver, har man Heiene bakenfor og Østbygda nærmest Farsund. Tettstedet Vanse har vært

Utvalgt kulturlandskap Vest-Lista har en rekke kulturminner

sentrum i bygda siden tidenes morgen – her ligger kirken fra 1100-tallet, og her lå bygdas sakrale lund før den tid; stedsnavnet betyr noe slikt som «engen ved vanenes helligdom». Vanse kirke var i middelalderen er av hovedkirkene i Stavanger bispedømme, og presten her var samtidig kannik ved domkirken i Stavanger og holdt seg med en vikarprest på Lista. I nyere tid, og helt frem til kommunesammenslåingen i 1965, var Vanse administrasjonssentrum i Lista kommune.

Lengst mot vest, der landet vender, er det andre tettstedet på Lista, Vestbygda med Borhaug. Den karakteristiske byggeskikken med eternittplater på fasadene er et svar på havklimaet, mens den glade fargesettingen er et trekk som gjenfinnes i mange maritime samfunn på Atlanterhavskysten, i inn- og utland. Vinden får også skylden når noen med et lite smil forteller at det er lett å kjenne igjen folk fra Vestbygda på det høye stemmeleiet...

En biltur i 1914

Stiftamtmann Koren tok, i likhet med Macody, sine lesere med på biltur når han ville vise frem Lista:

«Vi kan ta veien utover den østlige del mot den gamle kongsgaard Huseby. Her er landskapet bølgeformet, begrenset mot vest av det store Hanangervand – endnu længer mot vest det endnu større Næsheimsvand – og med overgang til de lave heier som begrænser halvøen i øst mot havet. Utenfor Husebygaardene ned mot sjøen ligger flyvesandstrækninger, hvor flyvesanden tildels har kvælt vegetationen utover Einarneset.»

Denne søndre vei skriver seg fra 1850-årene. Før den tid fulgte trafikken Kongeveien oppe på moreneryggen forbi Huseby, Østre Hauge og videre utover Lista helt til Jøllestø. Kongeveien var blitt anlagt som militærvei 80 år tidligere, men fulgte en eldgammel veilinje. Følger man Kongeveien over Lunde og Huseby ligger storhaugene fra bronsealder og jernalder som perler på en snor, og ferdselen oppe på morenen er sikkert like gammel som den første faste bosetningen her. Dette er adels-Lista; med gamle storgårder som Lunde, Huseby og Hananger. Lunde og Hananger var adelige setegårder i middelalderen, mens Huseby var sete for skiftende lensherrer. Huseby hadde egen kirke i middelalderen, og Huseby-kirken var ett av 14 kongelige kapell her i landet, og det eneste på Agder.

I senere tid havnet Huseby på Lundfamiliens hender, og i noen år omkring 1860 lå amtets landbrukskole her. Senere overtok familien Stray gården. Et par år før Koren besøkte Lista, hadde Gunstein Stray gått til innkjøp av distriktets første automobil – en Renault Taxi de la Marne, som Stray falt for – og kjøpte – under en drosjetur i London. Strays automobil vakte oppsikt og bestyrtelse på Lista, og det hevdes at mange valgte å legge julehandelen det året bilen kom hit, til Flekkefjord i stedet for til Farsund – for å unngå «uhyret» på Huseby! Bilen står i dag utstilt på museet på Nordberg fort.

Storhaugene på Lunde

De store gravhaugene på Lunde ble restaurert i 1980-årene, etter å ha fått hard medfart i mer enn to hundre år, gjennom nydyrking og mer eller mindre vitenskapelige utgravninger. Funnene fra Lundefeltet står

seg godt i norsk og skandinavisk målestokk; rike gravfunn med drikkeglass og praktfullt draktutstyr forteller om et høvdingmiljø med gode kontakter ut i den store verden for 1500 år siden – og en hel del av de bronsekjelene og andre importgjenstander som er lagt ned i gravene i Vest-Agder i yngre romertid og folkevandringstid, må være kommet til landet via Lunde, og kanskje helst via en havn i Lundevågen, der aluminiumsverket og senere bildelfabrikken ble anlagt i nyere tid.

Andre av storhaugene ved Kongeveien er langt eldre enn dem på Lunde, fra eldre bronsealder, 1000 år eller mer forut for Kristi fødsel. Sverreshaug på Østre Hauge er nok den som er best kjent av bronsealderhaugene, men vi finner dem på nes og høydedrag helt ut til Lista fyr.

Koren vil videre ut over Lista, og foreslår å heller velge nordre vei langs Helvigsfjordens «smilende natur med skog og grønne marker», og videre gjennom lynchheiene som på hans tid var i ferd med å plantes til med skog, og som til slutt «og ved fortsat ihærdig arbeide vil kunne bringe Lister til at bli et bra skogdistrikt». I 1914 var det fremdeles først og fremst torv som ble brukt til matlaging og oppvarming på Lista, og ikke ved.

Få år etter Korens besøk ble Helvigfjorden åsted for et spesielt, men nokså kortvarig industrieventyr, da *Sørlandske Staalbeton Skibsbyggeri AS* ble etablert i Helvigstranda i 1917. I «jobbetida» under og etter 1. verdenskrig leverte fabrikken betongskip, men også produkter som telefonstolper, gjerdestolper og sementstein, og man vurderte å produsere ferdighus i betong. Staalbeton holdt det gående til 1928. Flere av produktene fra fabrikken er i dag viktige kulturminner i Farsund: Betongskroget ytterst i moloen i Tjørvehavna, veiviserskiltet på Straumslund og verandaen med balustere på huset i Helvik Brygge 4.

«Paa veien utover har man av og til et kort utsyn mellem lynchheiene utover den østlige del av Lister, opfyldt med sine store innsjøer, indtil man kommer henimot gaardene Vanse og Bryne, hvor centrum i bygden er med kirken og sparebanken.» fortsetter stiftamtmanden.

Derfra kunne han skimte «det store flate Lister, i midten den svære, delvis endnu uopdyrkede Hellemyr, og længer mot nord Slevdalsmyren», som han til sin tilfredshet kunne konstatere var under uttapping. For hensikten med drenering av myrer og uttapping av vann og tjern var å skaffe sterkt tiltrengt dyrkningsjord på det tett befolkede Lista.

De store vannene nærmest Vanse kommenterte han ikke nærmere, men også her var man i gang med store arbeider. For å senke vannstanden i Prestvannet, Brastadvannet og Nesheimvannet anla man i årene etter

1910 et sinnrikt system av kunstige kanaler. Vansbekken, som egentlig heter Bryneåna, ble rettet ut, gravd dypere og steinsatt som en del av dette arbeidet.

Uttappinger og dreneringsarbeider førte til et kraftig endret landskapsbilde. Frem til da hadde små og store vann og myrstrekninger preget Lista og vekslet med lynchheiene i et karakteristisk spill av farger og inntrykk, slik det kommer så godt frem i maleren og grafikeren Reidar Rudjords mange landskapsstudier fra Lista. Nå forsvant våtmarkene i stort tempo. Det er vanskelig å dele ut karakterer i denne forbindelse, men på sett og vis gikk dreneringsmanien verst ut over den mektige Hellemyra.

Våtmarker og bronsealderfunn

Hellemyra var i lang tid en stor «herlighet» for bøndene på gårdene som omkranset myra – Skeime, Dyngvoll, Kåde, Østhassel, Midthassel, Nordhassel, Maberg og Vanse prestegård. På det treløse Lista var torvskjæringen av stor betydning, for torv var det eneste brenselet man eide. Hellemyra forsynte et stort omland med brenntorv. Undalspresten Peder Claussøn Friis skrev om torvskjæringen så tidlig som i 1590-årene, men den har nok pågått også lenge før hans tid.

Like vestenfor Vanse sentrum åpner det seg et åpent og vidt jordbrukslandskap. For noen er det disse brede dyrkningsflatene med sine snorrette steingjerder som er Lista. Men verken de langsmale teigene eller gjerdene er særlig gamle – de er i stor grad et resultat av utskiftninger i 1820-årene og senere. Og ser en bedre etter, oppdager en små myrstrekninger innimellom. Det er ikke så lenge siden det var myr alt sammen. For den tre tusen dekar store Hellemyra var en gang Sørlandets største myrstrekning. Den var også noe av et arkeologisk skattkammer – i likhet med de andre våtmarkene som ble drenert i første halvdel av 1900-tallet.

Fortellingen om bronsealderen på Lista blir gjerne spunnet rundt bergkunsten og de monumentale gravhaugene, og både helleristningsfeltene og storhaugene har sin fortjente plass i denne historien. Men de fleste gjenstandsfunnene fra Listas bronsealder og tiden umiddelbart forut kommer ikke fra gravhauger. De er funnet i myrer og våtmark, og ikke minst Hellemyra har gitt mange funn.

I forbindelse med kanalgravningen mellom Prestvannet, Brastadvannet og Nesheimvannet gjorde man også viktige funn. Før kanaliseringen gikk det et myrlendt drag mellom de to vannene, og i dette draget har mennesker lagt ned gjenstander som offer gjennom lang, lang tid. Det eldste funnet er fra slutten av bondesteinalderen. En komplett støpeform av kleber er kanskje det mest kjente funnet fra Listas bronsealder. I

formen har man kunnet støpe såkalte avsatsøkser av bronse. Stedet der gjenstandene ble funnet, kalles Voile. Navnet kommer av *vodlu*, som betyr vadested på gammelnorsk. Det er sannsynlig at ferdseilen over det myrlendte draget har gått på dette stedet i svært lang tid.

Disse og andre funn gir, sammen med den rike bergkunsten og helleristningsfelter som Penne, og de mange gravminnene fra tidlig bronsealder, inntrykk av et godt etablert jordbruksfunn på Lista for mer enn 3.000 år siden. Vegetasjonshistoriske undersøkelser har vist at jordbruket på Lista allerede i yngre steinalder hadde et omfang som reelt endret landskapet, i motsetning til det som var tilfellet i det meste av landet ellers. Da så jordbruket gjorde sitt endelige inntog i store deler av Norge for øvrig omkring 2.300 f.Kr., og menneskene nærmest «over natten» tok til å dyrke jorden, holde husdyr, ta i bruk metaller og bygge store langhus, skjedde det med utgangspunkt i den etablerte jordbrukskulturen på Lista og Jæren. Det er derfor en med stor rett kan kalle Lista for «det eldste Norge», og Vest-Lista som «Norges eldste kulturlandskap».

Landsbyer og sammenbygde hus

Men vi må vende tilbake til vår guide på turen utover Lista, stiftamtmann Koren. På ferden videre vestover merket han seg det karakteristiske bebyggelsesmønsteret i området, med «hver gaard for sig med de mange opsidderes huses i klynger som i en liten landsby»:

«Utenfor de store mystrækninger ligger bebyggelsen næsten overalt i en lang linje langs havet, ogsaa her delvis med afstand mellem de enkelte store gaarder – Øst- og Vesthassel, Tjørve, Brekne, Vaagsvold m.fl. -, men med de mange huser paa samme gaard i lange rader tæt i tæt som i en bygade. Her finder man den gamle eiendommelige byggemaate med uthusene bygget i forlængelse av vaaningshuset, en byggemaate som vel det stormfulde veirlag paa Lister og mangel paa trævirke har fremkaldt».

«I Norge var landsbyer ukjent,» skriver Wikipedia, men det er ikke riktig når det gjelder Lista. De store, tettbygde tunene her fungerte som landsbyer med stor grad av samvirke og felles funksjoner, mer eller mindre på samme vis som landsbyer i Danmark og ellers i Europa. Trolig er de også like gamle som dem, med røtter tilbake til vikingtiden.

Byggeskikken som Koren trekker frem, der uthus og våningshus er bygd sammen, er også et særtrekk. Det er sannsynlig at de typiske langhusene (Listahusene) representerer en ubrutt tradisjon fra det forhistoriske langhuset. Både landsbyene og Listahusene er svært viktige deler av den lokale kulturarven.

Koren passerte Hellemyra på sin biltur, men kunne neppe forestille seg at deler av myra skulle bli flyplassgrunn bare noen små tiår etter at han passerte. Det var Wehrmacht som etablerte flyplassen under 2. verdenskrig, og det tyske nærværet kom til å bli særlig stort på Lista. På det meste var det 5.000 mann stasjonert på halvøya – nesten like mange mennesker som Lista hadde innbyggere da krigen kom.

Tyskerne bygde også flere kystfort, tungt bestykket av frykt for alliert invasjon, og anla bunkere og stillinger i stort antall – alt med store konsekvenser for lokalbefolkningen. Og for kulturminnene på Lista, for den saks skyld. Ikke minst gikk det hardt ut over de store gravhaugene, som tyske militære myndigheter helst ville fjerne for å vanskeliggjøre fiendtlig navigasjon og peiling. Store deler av Lista var sperret av for lokalbefolkningen frem til våren 1945. Tyske myndigheter fryktet en alliert invasjon, og de sterke forsvarsanleggene som ble etablert her, har fått noen til å kalle Lista for «Norges Normandie».

Virksomheten på Lista flyplass ble overtatt av det norske Forsvaret etter krigen, og den militære aktiviteten vedvarte til 1996. Allerede midt på 50-tallet var det dessuten sivil rutetrafikk på flyplassen (Stavanger – Lista – Oslo), og også senere har det vært kortvarige forsøk på å få i stand flyruter fra Lista.

Vestbygda

Men i 1914 var det fremdeles fred her hjemme og ikke en eneste flyvemaskin å se, og Koren fortsatte uberørt og i bedagelig tempo utover Lista. Han kom etter hvert til Vestbygda, der han traff på båtbyggerne:

«Lister har fra gammel tid været bekjendt for sit baatbyggeri. Bygningen gaar for sig langt oppe paa stranden. Naar baaten skal i vandet, sammenkaldes naboerne i doning, og baaten hales ut paa løse rullestokker... Det er meget morsomt at se hvorledes de manøvrerer svære skjøiter ut over flate stranden paa denne enkle maate.»

Stiftamtmannen påpeker at listerbåten er lett å kjenne igjen, med sin «rette, skarpe boug og sin brede agterende oven vande, men under vandet sterkt underløpende, noget henimot hækformet». Videre forteller han at båttypen tidligere hadde vært klinkbygd, men at en nå var i ferd med å gå over til kravellbygde fartøyer.

Hvor lenge det har vært bygd båter på Lista, vet vi imidlertid mindre om. Vanligvis regner man med at det var Gjert Gundersen fra Hardanger, som kom til Lista rundt 1815, som utviklet listerbåten ved å kombinere egenkapene til vestnorske bruksbåter med det han lærte om sørlandsk og østnorsk båtbyggingstradisjon. Miksen av lette, raske vestlandsbåter med den tyngre, men sjø-

Vestbygda er er fargerikt og unikt kulturmiljø

sterke østlandsbåten var en suksess. Det var drivgarnfiske etter makrell utenfor Lista som satte fart i utviklingen av båttypen, som utover på 1800-tallet ble en slager også nordpå.

Fra gammelt av hadde Vestbygda hatt en av de bedre havnene på Lista, men det var først i 1890-årene at Borshavn ble bygd ut. I mellomkrigsårene stod Tjørve havn for tur, og moloarbeidet der stod ferdig i 1930. På det tidspunktet hadde inn- og utførsel av varer over havnen foregått i mange år, og rutebåtene var blitt eks-pedert ved båt ute på vannet. Brygga inne i Borshavn var for liten, og i 1936 ble endelig den nye brygga i Tjørve havn klar. Konstruksjonen var spesiell: en betongleker som i sin tid var blitt bygd ved Sørlandske Staalbeton Skibsbyggeri AS og solgt til Island, var kommet tilbake til Lista som Vanse Sparebanks eiendom. Lekteren ble overtatt av Lista kommune, fylt med sand, senket i Tjørve havn og tatt i bruk som brygge.

Hundre år tidligere var det første fyret blitt bygd på Gunnarshaug litt lenger nord, og det hadde lettet navigasjonen på den lumske Listakysten betydelig. I en periode hadde fyret hatt tre tårn for å skille Lista fra andre fyr, men slik var det ikke lenger på Korens tid.

På veien tilbake til Farsund fulgte Koren søndre vei, langs strendene, og her og der så han folk som samlet tare til gjødsel eller jord. «Tarestranden er en stor herlighet,» skriver han. Det samme gjaldt vrakingen, for vår stiftamtmann la merke til at det lå utrangerte fartøyer i flere av buktene:

«Naar nemlig Listerlændingen gjør forretning i gamle oplagte skuter, som skal hugges op – og det har i den lange tid, da seilskibsskutene efterhaanden er kassert, været en god og lønsom forretning – saa bugserer han den ut paa Lister og sætter den paa grund inde i Tjørvebugten eller en anden beleilig bugt for at la sjøen besørge den første del av arbeidet. Det er billig arbeidshjælp. Saa mange av disse glimrende gamle ekeplanker ligger nu bl.a. som dække utover amtets broer.»

Den observante Koren merket seg også «sommerhus» for høns helt nede i strandkanten flere steder. Listahønsene var en nokså selvberget rase, som i stor grad klarte seg selv «på beite» på strendene. I dag er rasen borte, men den hadde mye til felles med jærhøns. Koren nevner også det betydelige hesteholdet, og at kvegholdet er stort nok til at det selges en hel del dyr fra Lista hvert år. Lyngdalskveget dominerte på Korens tid, men stiftamtmannen mente at det nok kunne ha vært enda større og bedre kveghold på Lista enn det som var tilfelle. Han skyldte på mangelen på arbeidskraft – og på utvandringen:

«For der er neppe noget distrikt i amtet, hvorfra der er saa mange i Amerika som fra Vanse. Men det skal medgives, heller ikke noget distrikt som der kommer saa mange penger ind til fra Amerika som dette.»

Spind: Berømte skippere og driftige kvinnfolk

Mellom det uvennlige Neset og det tilsynelatende blide, men like troløse Listalandet møter den siste utposten av den sørlandske skjærgården den som farer langs kysten i båt. Spindsskjærgården strekker seg fra Rosfjordgapet i øst og like til Farsund i vest, og består av så mange som 130 øyer, holmer og skjær. Innenfor den skjermende rekken av lune svaberg og lyngkledde holmer stikker sjøen inn gjennom sund og dype fjorder. Mellom Rosfjorden og Lyngdalsfjorden, og så å si delt i to av Spindsfjorden i sør, ligger Spindslandet.

Spindslandet eller Spindhavøya utgjorde sammen med falangen av øyer gamle Spind kommune. Skjønt ikke helt – Spind har tradisjonelt vært delt mellom ulike prestegjeld, tinglag, kommuner og herreder, og senest i forbindelse med kommunesammenslåingene midt i 1960-årene var grensene i Spind mellom de nye storkommunene Lyngdal og Farsund et brennhett politisk tema. Men «alt har alltid vært Spinn, i ånd og yrke,» som Trygve Sundt formulerte det.

Vest-Agders minste kommune

Spind var frem til 1965 Vest-Agders minste kommune i areal. Bosetningen var, i hvert fall i nyere tid, konsentrert til vik og bukter på fastlandet. Det var bare Terøy, Skarvøy, Ullerøy og Langøy, den største av øyene i Spindsskjærgården, som hadde fast bosetning. Nedgangen i folketall rammet Spind på samme måte som nabobygdene i takt med moderniseringen, nedlegging av marginale gårder og utvandring: I 1865 hadde Spind i overkant av 1400 innbyggere, og i 1950 var det nesten halvert.

Spind var kirkested i middelalderen, men etter reformasjonen bodde presten først i Vanse, og siden (fra 1828) på Sande i Herad. Da Herad og Spind skilte lag i 1893 og Spind ble egen kommune, bygde man herredshus ved Spind kirke. Sentrum i bygda kom likevel til å komme på Farbrot, ved gjennomgangsveien mellom Farsund og Lyngdal. Der lå det eneste handelsstedet i Spind, og her kom også bygdas bank, poståpneri og drosjeholdeplass.

Fogd Tostrup på Lista sammenlignet Spindslandet med et hjortegevir, «med Takker og Greene», og pekte på at det var et

«meget Klippigt Land... af en ujevn Situation, indskaaren med Fjorden... og ellers med Odder og Tanger samt Indviger og smaee Fiorder her og der.»

En gang for lenge siden, da havet stod flere meter høyere enn i dag, var Spindhavøya en øy, og de første innvandrerne på disse kanter fant et landskap med

fiskerike fjorder og sund. Og ikke bare fisk: en berømt bergmaling på Forbergodden i Lyngdalsfjorden har ei elgkulle som motiv. Malingen har stått beskyttet på bergflaten som luter ned mot fjorden i 8.000 år.

Kvinnene drev gården

Det «klippige landet» er oppstykket og tungdrevet som jordbruksjord betraktet, og ligger dårlig til rette for mekanisert drift. Den gangen man klarte seg med håndredskaper gjorde ikke det så mye, og den dominerende myrjorda gav gode avlinger med nokså lite gjødsel. Statsagronom Johan Lindeqvist, som besøkte Spind i 1857, og som beskrev bygda som «en vild Fjeldegn med spidse og afrevne Fjeldtoppe og meget trange Dale», festet seg ved at gårdsbrukene her var små, og han fant bare åtte hester i hele Spind:

«Alle Markarbeider udføres i Regelen ved Menneskekraft, meest af Fruentimmer, fordi mange af Mandfolkene ere Sømænd. Ageren bearbejdes med Spade, Korn og Hø bæres hjem paa Ryggen og Gjødselen bæres paa samme Maade i Kurve til de ofte høit og brat beliggende Agre.»

Slik var den tradisjonelle arbeidsdelingen i Spind: Gårdsdriften var kombinasjonsnæring, og ofte var det kvinnene hjemme som stod for det meste av gårdsarbeidet. Da spindsværingene fra slutten av 1800-tallet og fremover søkte til USA, de fleste av dem til Brooklyn, New York eller Chicago, fortsatte man det gamle mønsteret: Mannen i huset reiste over og ble der noen år, mens kona passet på gården og barna hjemme.

Noen reiste også til Sør-Afrika, der spindsværingen Abraham Larsen, «Durban-Larsen», drev et av verdens største flytende hvalkokerier i Antarktis. 12-15 mann fra Spind jobbet i flere sesong etter 2. verdenskrig på Larsens hvalkokeri, mens kone og barn stelte dyrene hjemme på vinteren.

Skipperhus i Spind

«Vindskibeligheden» ble av eldre forfattere gjerne trukket frem som et særmerke ved Spind. «Spinds Almues Flittighed har gjort dem til velholdne Folk,» kunne det hete. Amtmann Holm skrev i 1790-årene at i Spind er «enhver... Skomager. De barke Huderne af det de slagte, garve og berede dem, sye deraf Skoe, Tøfler og Støvler.» Enkelte var også aktive når det gjaldt å «forbedre» gårdsdriften, og i 1806 fikk Ole Viestad det danske landhusholdningsselskabets gullmedalje til en verdi av 50 riksdaler for «opsætning af stengærder, opførelse af et sommerfæehus, et vinterfæehus og en hølade».

Da Lyngdal etter hvert fikk sin egen «konservesfabrikk», tok interessen for hagebruk seg opp i bygdene omkring, og også i Spind, der mange satset på frukt- og bærproduksjon. I mellomkrigsårene var dessuten pelsdyrnæringen av betydning her, og i 1939 fantes det et dusin pelsdyrgårder i Spind.

Men sjøen var viktigere for spindsvæinger flest.

Spindsskipperne

Fiskeri ble mest drevet som hjemmefiske, mens hummerfangsten ble drevet kommersielt og solgt til hollandske oppkjøpere. I flere hundre år var det imidlertid *fraktefarten* som i realiteten var hovednæringen for mange spindsvæinger, og jektene fra Spind var et kjent syn over hele kysten – og vel så det. «Væringen ligner Trækfuglen», kommenterte Ludvig Larsen, født på Helle i Spind i 1841, om sambygdingene i sin selvbiografiske bok, «Livet før Døden» (1894).

En gang i tiden var «spindskipperne» faktisk et juridisk begrep. På grunn av virksomhetens alder og betydning, hadde skipperne fra Spind fått privilegium på handel fra jekter på opptil 6 lesters drektighet, mot å betale en årlig avgift til Kristiansand. Amtmann Holm forklarer:

«(Deres) Næring bestaaer udi at sejle til Bergen med Penge, og der kjøbe Ladning af Sild, samt andre saltede og tørrede Fiskevarer, med hvilke de fare øster paa Norge, eller til Danmark at fo-handle; men at holde Kjøbmandskab og Handel i deres Huse, er dem ikke tilladt efter Byens Privilegier.»

Enda tidligere (1735) hører vi om disse «smaae Jægter, som deels farer til Trondhjem efter Kvernstene, deels til Bergen og Stavanger efter Fiskevare, som de afsætter østerpaa Landet og derfra tilbake og føre Korn Vare, som Malt og deslige, som de igjen afhender blandt Bønderne».

Og Ludvig Larsen går nærmere inn på kjøpmannsvarene, og forteller:

«Spindværingene seilte langs Landet fra Kristiania med Hauges, Bergs og Nicolaisens Brændevin, Tiedemanns Tobak, Sæbe i Kasser og Dunker, Spiger af alle Slags, Blanksværte m.m., og fra Bergen med Sild, Torsk, Tran, blank og brun, Stokfisk, Klipfisk, Makrel, Brisling, Gammelost osv., ja var virkelige Høkere under Seil, eller deres Fartøyer flytende Vinkjældere.»

Spindsjektene fraktet folk også. Da den senere statsministeren, Fredrik Stang (f. 1808), i sin tid reiste fra Bergen til Kristiania for å bli student, fikk han «haik» med en spindsjakt – «med den følge at han luktet tørfisk gjennom alle fag,» som Trygve Sundt kommenterte. Den gamle kystfarten – og spindsprivilegiene – omfattet også folk i noen av nabobygdene, og bondeføreren og eidsvollsmannen Teis Lundegaard var kanskje den best kjente av dem alle. Han var som kjent ikke spindsværing, «men han hadde heime digt attemæ,» som Sundt bemerker.

Etter hvert gikk en del spindsfolk til anskaffelse av større fartøyer, som seilte med sild på østersjøhavnene helt til Russland, og førte hjem rug og andre varer. I 1845 var det 35 fartøyer av denne størrelsen hjemmehørende i Spind, mens det bodde over 40 skipper totalt i sognet. Toppen ble nådd rundt 1850; da hørte så mange som tredjedelen av skipene i distriktet hjemme i Spind. Den tradisjonelle kystfarten fikk etter hvert mindre betydning, og forsvant helt da dampskipene mot slutten av 1800-tallet hadde gjort den økonomisk ulønnsom.

Innen den tid hadde mange skipper oppført solide og romslige våningshus rundt i Spind. Det var status knyttet til å ha det flotteste skipperhuset, og noen bygde nok dyrere enn godt var. Flere steder i bygda står disse husene fortsatt, og representerer en typisk og viktig del av den lokale kulturarven.

Det er noe eget ved Spind. Trygve Sundt mente at «ingensteds i verden er en så inderlig heime som der. Det er som døren lukker sig efter en og stenger for alt, som må holdes ute for fredens og den sorgløse hviles skyld.»

De gamle sa: «I Spinn slæpp ingen inn». «Men er de først sluppet inn i Spinn, slipper Spinn dem nødig ut,» kommenterte Sundt.

Herad: Fjordbygda

Herad er det eneste bygdelaget på Sørlandet som bare er fjordbygd. Bygda ligger mellom Fedafjorden i vest og Lyngdalsfjorden i øst. I sør skjærer Åptefjorden inn fra Lyngdalsfjorden og strekker seg inn til de sentrale og sikkert også eldste bosetningsområdene i Herad –

Briseid, Åpta og Drange; sistnevnte ligger ved bunnen av Drangsfjorden, som er en arm av Åptefjorden, og som så å si deler Herad i to. Den ytterste delen av halvøya mellom Framvaren og Åptefjorden hadde fra gammelt av sitt eget navn, Frøynes.

Framvaren, som kiler seg inn mellom Herad og Lista i vest, bidrar til inntrykket av et oppstykket landskap, der fjordene er det som først og fremst binder sammen. Forfatteren, juristen og politikeren Trygve Sundt skrev om Framvaren at den «selv ikke vet / om den er fjord eller sjø / salt eller fersk», og at den etter sagnet skal være bunnløs.

I virkeligheten er Framvaren en terskelfjord med ferskvann i de dypere lagene, og fjorden er nesten 180 meter på enkelte steder. Framvaren er forbundet med fjordsystemet for øvrig gjennom Straumen, som ble kanalisert omkring 1900, slik at dampskipstrafikken kunne gå helt inn til Listeid. Svingbrua over Straumen (1902) er fylkets eneste i sitt slag. Den har gamle aner, og var viktig nok til at den ble vist på kart allerede på 1600-tallet.

Om Spind med skjærgården er typisk sørlandsk, er fjordbygda Herad like typisk vestlandsk. «Dette er Vestland,» skrev Sundt om Åptefjorden:

«Ingenting mildner det blygrå gufs av fjell og fjord. Ikke et snev av Sørland er sluppet inn i det billed en møter i gapet. Fjorden så åpen og vid at heiene, så høye de er, ikke er det herskende. Det er fjorden som rår.»

På østsiden av fjordene går fjellsidene bratt ned mot sjøen, og innerst i Drangsfjorden kommer en tunge av Kvinesheia ned fra innlandet («Filefjeldets Fod, som her træder brat ned i Søen,» som Eilert Sundt uttrykte det), og her når de høyeste toppene i Herad opp i ca. 500 meter. Høyt ligger også Rabneheia mellom Åptefjorden og Framvaren, med St. Olavsvarde (360 meter) som et av de høyeste punktene.

I 1828 ble Herad og Spind skilt ut fra Vanse som eget prestegjeld, med Herad som hovedsogn og prestegård på Sande. Da så formannskapslovene og de moderne kommunene kom i 1837, og man la prestegjeldene til grunn for den nye inndelingen, ble Herad og Spind én kommune. Det varte helt til 1893 (og enda lenger når det gjaldt lensmann og doktor). Men selv om Spind og Herad var tvillingbygder i administrativ og kirkelig forstand, var bygdene svært ulike.

Også folkelynet var forskjellig. «I Hæra vil ingen væra», heter det i et gammelt raddestev, som svar på verset om at «I Spinn slæpp ingen inn». Trygve Sundt skriver at mens spindsværingen er blid, stillfarende, vikende i ord, men lite bøyelig i mening, er folk i Herad tydelige og temmelig direkte i væremåten.

Ferdselen over Briseid

Trafikken over Briseid, og videre over Listeid, har i uminnelige tider vært viktig for Herad. På 1700-tallet fantes det tre gjestgiverier i bygda, og betegnende nok lå to av dem på henholdsvis Briseid og Log. Selv om Briseid som drageid var mindre viktig enn Listeid eller Spangereid lenger øst, viser kildene – også de arkeologiske – at landtungen mellom Åptefjorden og Framvaren har vært viktig nok.

Ferdselen over eidet medførte at det helt opp til vår egen tid har vært nære forbindelser mellom Sigersvoll krets på Lista og Herad.

Om fjorden var hovedferdselsåre og veien over Briseid var den viktigste landverts forbindelsen i Herad, fantes det andre veier fra gammelt av. Presteveien gikk fra Logedalen til Fulland, og fortsatte til Spind kirke på den andre siden av Lyngdalsfjorden. En annen viktig vei gikk fra Sande til Åpta, opprinnelig som en gangsti gjennom Gullura og Bjønnberneskleiva, men bygd ut til kjørevei i 1870-årene. Først i 1904 fikk Herad veiforbindelse med andre bygder, da veien gjennom Bøensbakkene fra Sande til Kjørrefjord ble åpnet. Den gangen «forventet» herredsstyret at det ble bygd bro over Øyvollsundet, men fergetrafikken der fortsatte helt til 1976.

Parallelt med utbyggingen av veinettet kom dampskiprutene på fjordene. I 1870-årene gikk «Ternen» i rute mellom Herad og Farsund, og senere den større dampbåten «Lyngdal», fulgt av «Fram», som også tok opp ruten på Framvaren da Straumen ble kanalisert. På Fedafjorden gikk «Rap», «Trafik» og senere «Alf».

Fylkesveien gjennom Herad fra Lista til Lyngdal stod ferdig i 1940.

Husdyrhold og kiselgureventyr

Herad har tradisjonelt vært en jordbruksbygd, først og fremst. Men gårdene var stort sett små, og tilleggsnæringer som skogbruk og fjordfiske av begrenset betydning. Lauvskogen gav produkter som brenneved, eikebark (til garveriene) og hasselnøtter, mens det hjemlige fisket nok var mest til husbruk.

De tidligste tollregnskapene fra Åptefjorden (1611-1612) forteller at lokale produkter var etterspurt. Dette regnskapsåret ble det utført bortimot 200 tønner med hasselnøtter til Danmark og andre steder, foruten en hel del mindre trelast, blant annet tønneband, samt ved til brenne, noe saltet fisk og dyrehuder. Fra gammelt av var husdyrholdet av stor betydning i Herad ettersom tilgangen på frodige beiter var god, og i sin tid var bygda et kjerneområde for det fjordfeet som etter hvert ble foredlet til Lyngdalskua.

Men for øvrig betydde det ensidige næringsgrunnlaget at mange fra Herad var avhengig av inntekter utenfra.

Fra Sandvikstrand var det kort vei til det rike sildefisket vestpå, og mange fra bygda var med der. Andre reiste til Amerika, og mange steder på uveisomme steder i Herad ligger murer og gjengrodde åkrer igjen etter amerikafarerne. Da grensene i USA etter hvert ble stengt, dro mange til sjøs, og i en periode var en tredel av den voksne, mannlige befolkningen i Herad sjøfolk.

Noen industri av betydning fikk aldri Herad, men det har vært drift på forekomstene av jordarten kiselgur i vannene i bygda. Kiselgur var viktig for bl.a. produksjonen av sprengstoff, men de engelske og tyske forsøkene på drift i Herad strandet før 1. verdenskrig.

Fra denne virksomheten er det flere bevarte spor. Kiselguren ble hentet i Sævelandsvannet, og vest for Hølan er det spor etter renna som ble gravd ut for å regulere vannet. Kiselguren skulle transporteres på jernbane ut til «Tyskerbrygga» på Neset, og brokarene nedenfor Åptefossen er bevart.

Herad som egen kommune

Herad var egen kommune fra 1893 til storkommunen Farsund var et faktum i 1965. Frem til Spind og Herad ble delt, var Sande blitt bygd opp som lokalt sentrum

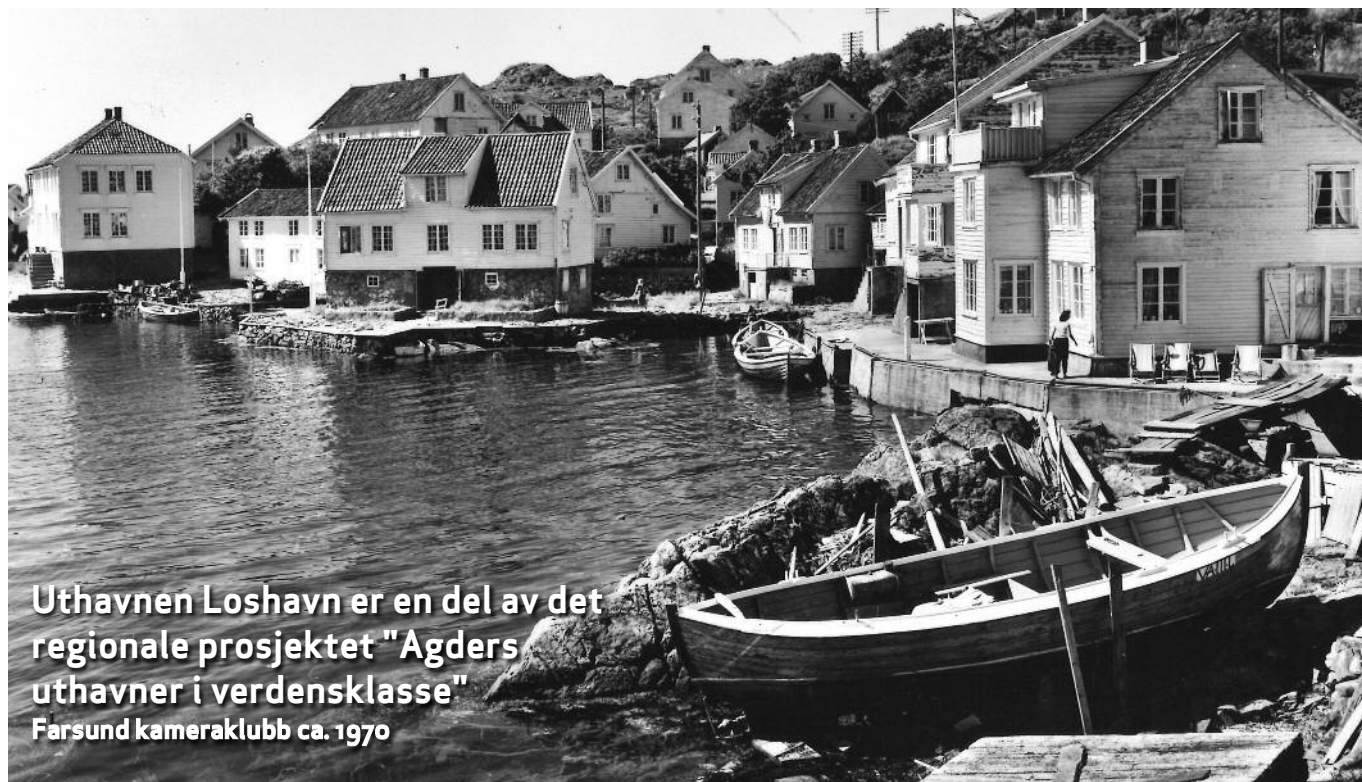
med kommunelokale, sparebank, prestegård, stoppested for rutebåten og skolested. Flere viktige veier var også blitt bygd eller modernisert.

Men tiden som egen kommune kom til å bli svært vanskelig, og preget av tilbakegang, utvandring og svikt i kommuneøkonomien. Folketallet falt fra omkring 1000 i 1890 til 400 i 1960. I perioder hadde kommunen ikke råd til å betale ut uføretrygd, for eksempel, og forsøket på å bedre situasjonen med å øke skattesatsen, skapte konflikter.

Briseid har vært kirkested siden middelalderen, og i 1840 ble det reist en ny, tidsmessig korskirke på stedet. Da så denne ble rammet av en ulykksalig brann i 1948, var det duket for en langvarig kirkestrid i Herad. Hvor skulle den nye kirken bygges? Noen holdt på Briseid, andre på Sande nærmere fjorden, mens sterke krefter mente at det beste ville være å plassere kirken på Åpta. Selv om man til slutt kom til enighet om å beholde den gamle kirketomten på Briseid, der kirkegården jo også lå, ble det samlet inn penger og bygd kirke på Åpta. Den stod ferdig i 1975, og ble etter hvert til Åpta misjons-senter.

Utsikt fra Log mot Briseid

Uthavnen Loshavn er en del av det regionale prosjektet "Agders uthavner i verdensklasse"
Farsund kameraklubb ca. 1970

Nedgangen i folketall fortsatte etter kommunesammenslåingen i 1965. En tid forsøkte man å svare på nedgangen med å invitere nederlandske statsborgere til bygda, og det bor fremdeles nederlendere i Herad. Mange opplevde nok også at Herad ble den tapende parten i den nye storkommunen, og at bygda ble tømt for offentlige funksjoner, som da Åpta skole ble lagt ned i 2005.

Uthavnene og skjærgården

Fredrik Otto vokste opp i Farsund, og mange år senere mintes han en underlig skikk fra sine barne- og ungdomsår i byen: «Å piske Judas». Hvert år på langfredag laget ungdommen en menneskelignende figur som de monterte på et stort kors. Så toget de gjennom byen til Lassehaugen, der de slo løs på «Judas» til det nesten ikke var mer igjen av ham.

Otto husket også opptrinnet som hadde gitt opphav til skikken. Det var i 1832 at et fransk skip hadde blitt liggende i Farsund en tid, og på langfredag hadde mannskapet gjennomført en tradisjonell påskeprosjon, slik de kjente den fra sitt katolske hjemland. Skikken fascinerte altså nok til at den ble tatt opp som en lokal tradisjon og videreført i Farsund i mange år etterpå.

Fra nyere tid kjenner vel de fleste anekdoten om hun på Lista som fikk høre at tantebarnet skulle helt til Kristiansand for å søke tjeneste, og reagerte med å spørre om hun ikke heller kunne nøye seg med å dra til Brooklyn, som andre? Arbeidsvandring og tett kontakt over Atlanteren har skapt en særegen kultur med

bungalower, screendoors, amerikanske biler, en dialekt med mange amerikanske ord og en navneskikk som henter mye «over there».

Lenge før USA satte sitt sterke preg på Lista og en del andre bygder vest på Agder, kom innflytelsene fra Holland. Søren Bugge, som var prest på Lista i en årrekke, fortalte at det fremdeles i 1770-årene var en vanlig praksis at sønner og døtre på gårdene der reiste til Holland straks de var konfirmerte, og at de gjerne ble der i flere år for å tjene penger til å skaffe seg sin egen gård der hjemme. Og på 1790-tallet skrev amtmann Peter Holm at «jo nærmere man kommer Søkanten, jo mere viger god Tænkemaade fra Almuesmanden, som bliver en Blanding af fremmede Nationers, hollandsk i Særdeleshed». En noe eldre beskrivelse av Lister og Mandals amt sier det enda klarere:

«Bønderne ved Søkanten ere meget tilbøielige til Søfart og særdeles til den hollandske Nations Levemaader, der medfører et meget frit Liv og Magelighed.»

Nære kontakter med verden der ute har vært gjennomgangstenen i vår kommunes lange historie og har farget kultur og væremåte. Det skyldes nok ulike forhold, men det er ingen tvil om at havnene i distriktet, og først og fremst *uthavnene* som ble besøkt av fremmede skip i stort antall, er noe av forklaringen.

I uthavnene var det «aldri Mangel paa hollandske Skibe, paa hvilke Gutter og Piger kunde komme om bord,» skriver Ludvig Daae, og det er ingen grunn til å begrense

utsagnet til skuter fra Holland. Vår gamle kjenning, Andreas Eckstorm, fulgte opp med å hevde at kvinnene på Lista

«lode sig ikke nøie med Indfødte, men giftede sig med Englændere, Skotter, Tydskere, Hollændere, ja endog med Russer.»

Eikvåg og etter hvert Loshavn var viktige uthavner og stoppesteder for fartøyer som enten skulle passere Lista eller akkurat hadde passert halvøya. Lenger øst var Skarvøy med tollstasjonen en av flere uthavner som ble besøkt av dem som hadde kommet seg velberget forbi Lindesnes. Det hører med til historien at leden utenfor sørlandskysten i lang tid var «riksvei nummer én», og at de fleste skip som seilte mellom Østersjøen og Nordsjøen, måtte passere her. I området Lindesnes – Lista møttes to av Nord-Europas viktigste handelsveier: Nord-sør-ruten mellom først og fremst hansabyene på kontinentet og Bergen og de rike fiskeridistriktene i Nord-Norge på den ene siden, og øst-vest-ruten mellom Østersjøbyene og Vest-Europa på den andre.

Uthavnene var derfor like mye internasjonale som de var norske. Kanskje var det derfor de i mange år ble noe stemoderlig behandlet, som kulturminner betraktet. Det

var ikke innlysende hvordan disse stedene ute i havet, disse havnene som oftere ble besøkt av fremmede skip enn av folk inne fra fastlandet, kunne innpasses i den nasjonale fortellingen om Norge. Før de fikk fast bosetning av den typen som vi kjenner fra senere tid, var uthavnene faste stoppesteder for handelsfartøyer fra England, Tyskland, Holland, Frankrike og andre nasjoner. Enkelte av havnene var beryktede tilholdssteder for sjørøvere, eller faste samlingsplasser for middelalderens krigsflåter. Ikke rart at nye skikker, nye tanker og nye idéer kom til uthavnene før de kom til fastlands-Norge.

Uthavnene har endret funksjon og rolle flere ganger gjennom historien. Likevel er det seilskutetiden som har satt de mest synlige sporene i landskapet. I mange av uthavnene dominerer fremdeles bygningsmiljøet fra to og tre århundrer tilbake, og dette er med på å gi dem særpreg og verdi. De fleste av uthavnene er i våre dager i stor utstrekning sommersteder, med de muligheter og utfordringer det byr på for disse helt spesielle kulturmiljøene. Utfordringene er mange – gjengroing av kulturlandskapet, forvitring og forfall når det gjelder fortøyningsfester og andre «små» kulturminner, og til en viss grad forringelse av den gamle bebyggelsen.

Bøensbakken er et av Farsund kommunes viktigste kulturminner

Status og utfordringer

Hva er et kulturminne?

Kulturminneloven definerer kulturminner som «alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø.» Det er denne definisjonen som ligger til grunn for den statlige forvaltningen av de materielle kulturminnene. Forvaltningen skiller mellom automatisk fredete kulturminner (fornminner) og kulturminner fra nyere tid.

Automatisk fredete kulturminner er fra middelalderen eller tidligere (definert til før 1537), med unntak av stående bygninger (1650) og kulturminner i sjø og vassdrag (eldre enn 100 år). Automatisk fredning gjelder selve kulturminnet og en sikringszone på minst fem meter. Et nokså typisk automatisk fredet kulturminne i Farsund, er en gravhaug eller en steinalderboplass, men kategorien er på ingen måte begrenset til slike vanlige, ofte godt synlige og kjente fornminner.

Kulturminner fra nyere tider fra perioden etter 1537 og helt frem til i dag. Kulturminner kan være så mangt, og det kan dreie seg om alt fra bygninger og bygningsmiljøer av forskjellig slag, via veier og havner og andre samferdselsminner til steingjerder og rydningsrøyser. Nyere tids kulturminner kan fredes gjennom vedtak eller forskrift, eller gis vern gjennom plan- og bygningsloven.

Videre skiller man mellom såkalt «*faste*» kulturminner (boplasser, gravhauger, bygninger, veier osv.), «*løse*» kulturminner (gjenstander) og den *immaterielle kulturarven* (tradisjoner, skikk og bruk, samt kunnskap og ferdigheter innenfor håndverk, dans, musikk etc.).

Et *kulturmiljø* er et område der kulturminner inngår i en større helhet eller sammenheng. Kulturmiljøer avgrenses gjennom en samlet vurdering av kulturhistorie, kulturminner og tidsdybde i et gitt område.

Kulturlandskap er alt landskap som er preget av menneskelig aktivitet. Begrepet blir brukt når man fokuserer på menneskelig påvirkning av landskap, og benyttes i særlig grad om jordbrukslandskap.

Immaterielle kulturminner er kulturytringer som ikke er fysisk masse, men som lever videre skriftlig, muntlig eller ikke-verbalt. Den norske UNESCO-kommisjonen nevner disse eksemplene på immateriell kulturarv: «Språk, utøvende kunst, sosiale skikker, tradisjonelle håndverksferdigheter, ritualer, kunnskap og ferdigheter knyttet til naturen.» I praksis viser det seg ofte at materiell og immateriell kultur er tett sammenvevde.

Verneverdi

Når det gjelder hva som oppfattes som spesielt viktig og verneverdig, har tendensen innenfor kulturminneforvaltningen over tid gått fra et nokså ensidig fokus på arkitektoniske enkeltmonumenter, som stavkirkene og praktanlegg knyttet til embetsmanns- og kjøpmannskulturen i by og land, til prioritering av større sammenhenger og et mer representativt og demokratisk syn på kulturminnene. Det gjenspeiles bl.a. i større fokus på kulturminner knyttet til kystkultur og industri, og i økende vektlegging av kulturminner knyttet til ulike sosiale og etniske grupper (husmanns- og arbeiderkultur, kulturminner knyttet til «de reisende» osv.). Også når det gjelder arkeologiske kulturminner legger man større vekt på sammenhenger og kontekst enn tidligere; og i mange tilfeller vil det være helhetlige kulturmiljøer med stor tidsdybde som trekkes frem som spesielt viktige.

Det skiller vanligvis mellom kulturminner og kulturmiljøer med lokal verdi, regional verdi og nasjonal verdi. I tillegg kommer noen få kulturminner og miljøer som tilskrives internasjonal verdi (verdensarv). Det kan være vanskelig å forholde seg til dette skillet, og oppdelingen handler i stor grad om hvilket perspektiv en legger til grunn når verneverdi skal vurderes.

Tap av kulturminner

I strid med nasjonale mål skjer et betydelig tap av kulturminner i Agder som ellers i landet. De nasjonale målene sier bl.a. at det årlige tapet av verneverdige kulturmiljøer og kulturminner ikke skal overstige 0,5 prosent, og at lokal og regional planlegging skal bidra til å ivareta viktige kulturminner. Kommunale kulturminneplaner er derfor et satsningsområde fra statlige og regionale myndigheter.

Det finnes ikke tilgjengelige, konkrete data som kan belyse situasjonen i Farsund spesielt. Riksantikvaren publiserte tidligere «kommunerangeringer», med utgangspunkt i kommunenes egen, årlige Kostrapportering. Resultatet var for Farsunds del varierende, noe som trolig skyldes at kommunens egenrapportering har vært gjort litt forskjellig fra år til år.

Spørsmålene som ble stilt i forbindelse med rangeringen, var:

- *Har kommunen bevilget penger til kulturminner/kulturmiljøer? (1 poeng)*
- *Har kommunen knyttet til seg egen kulturminnefaglig kompetanse? (2 poeng)*
- *Har kommunen utarbeidet oversikt over verneverdige kulturminner/kulturmiljøer? (3 poeng)*

- Er kulturminner og kulturmiljøer forankret i planer og fastsatt i juridisk bindende kommune(del)plan? (2 poeng)
- Er det samme, eller økning, i antall dekar som er regulert til vern av kulturminner og kulturmiljøer? (1 poeng)

Farsund fikk sin høyeste score i 2014, med 6 poeng, men bare 3 poeng i 2016 og 2017, uten at man derfor kan utlede så mye av tallene.

En generell observasjon er imidlertid at stort tap av kulturminner særlig skjer i kommuner som ikke har egne kulturminneplaner, og der man ikke avklarer interessemotsetninger på forhånd eller ikke behandler saker etter gjeldende lovverk. Det er dessuten en generell utfordring at kulturminner og kulturminnevern er lite tydelig som fag og politikkområde i lokal forvaltning.

Økonomiske rammebetingelser

Eierne av fredete hus har fått et ansvar og oppdrag delegert av fellesskapet. Eierne trenger gode økonomiske rammebetingelser, tilgang på kvalifiserte håndverkere, støtte i lokalmiljøet, forutsigbarhet i søknadsbehandlingen og gode forsikringsordninger. En énstemmig energi- og miljøkomité uttrykte i Innst. 499S (2012-2013) at de økonomiske insentivene for fredete hus må forbedres.

Det gis ikke erstatning til eiere som får huset sitt fredet etter kulturminneloven, slik det gjøres til eiere i verneområder etter naturvernloven og naturmangfoldloven. Slik det er i dag, kan eiere av fredete bygninger og anlegg få dekket antikvariske merutgifter og motta tilskudd til istandsetting.

Spørsmålet om skattefordeler for eiere av fredete bygg har vært diskutert tidligere. Den eneste muligheten som i dag finnes for å oppnå skattefordeler som eier av en fredet bygning, er fritak for eiendomsskatt i kommuner som har innført eiendomsskatt. Riksantikvaren har oppfordret alle kommuner til å gi fritak for eiendomsskatt for fredete bygninger i privat eie. Men dette er opp til den enkelte kommune, og ikke en landsdekkende ordning.

Kulturminneplanen forsøker å løse noen av disse utfordringene for Farsunds del. Det pekes på behovet for å forankre og tydeliggjøre kulturminneansvaret i kommunen, administrativt så vel som politisk, og foreslår å utrede konsekvensene av å gi fritak for eiendomsskatt for fredete bygninger i privat eie.

Utviklingstrekk i kommunesamfunnet

Kommuneplanens samfunnsdel (2018-2030) peker på noen av de største utfordringene for Farsund i årene

som kommer. Kommunen har 9726 innbyggere pr. 1. januar 2018, men befolkningsutviklingen etter år 2000 viser stagnasjon i folketallet (1,4 % vekst på 17 år), mens landet som helhet hadde en vekst på 17,4 % i samme periode.

Kommunens befolkningsvekst de siste årene er et resultat av mindre innenlands netto utflytting i kombinasjon med høy nettoinnvandring. Etersom det forventes redusert innvandring i årene fremover, må kommunen sikre bærekraftig vekst på andre måter, fortrinnsvis gjennom å utvikle en enda mer attraktiv bo- og næringskommune.

Den eldre delen av kommunens befolkning (over 67 år) forventes å øke med 27 % frem mot 2030, mens befolkningen i aldersgruppen 20-66 år forventes å bare øke med 1 %. Farsunds befolkning er også eldre enn landsgjennomsnittet, og dette forventes å vedvare frem mot år 2030.

Kombinasjonen av flere eldre og færre yrkesføre gir utfordringer med å opprettholde kommunens aldersbæreevne, Farsund som i landet forøvrig. Denne trenden forsterkes av Farsunds noe skjeve alderssammensetning sammenlignet med Norge som helhet. Kommunen trenger derfor tilflytting av yngre mennesker for å sikre en bærekraftig alderssammensetning.

Farsund har et variert næringsliv, med en større andel sysselsatte i industrien enn Listerkommunene for øvrig (22 %). Industri sammen med helse- og sosialtjenester (24 %) peker seg ut som de viktigste næringsområdene i kommunen. Offentlig administrasjon står for 5 % av sysselsettingen og overnattings- og serveringsvirksomhet 4 %, mens jordbruk og øvrige primærnæringer bare står for 3 %.

En regional analyse fra 2016 viser at Listerregionen i utgangspunktet ikke har gunstige forhold for å oppnå arbeidsplassvekst i næringslivet. Likevel viser analysen at regionen har potensial for en vekst på 3 000 arbeidsplasser og 6 000 innbyggere frem mot 2030. For å realisere potensialet, må Lister være blant de attraktive regionene både for næringsliv om bosetting.

Farsund er en utpendlingskommune. Det er flere i Farsund som pendler ut av kommunen til arbeid i andre kommuner enn de som pendler inn. Nettoppendlingen utgjorde i perioden 2005-2015 mellom 15 og 21 prosent av alle sysselsatte som er bosatt i kommunen.

Det er ellers et faktum at kommunen har levekårsutfordringer, særlig knyttet til barn og unge, likestilling og en økende eldre befolkning. Borgerundersøkelsen fra 2016 gir et bilde av hvordan innbyggerne opplever det å bo og leve i Farsund kommune, og hovedfunnet i undersøkelsen er at innbyggerne er godt fornøyde med

Farsund som bokommune. Kommunen har også godt omdømme og en ganske god tjenestetilfredshet. Farsund scorer klart høyere enn landsgjennomsnittet når det gjelder hovedmålene.

Klimaendringene er en global utfordring, men løsningen er avhengig av at alle handler lokalt. Det handler både om å redusere klimagassutslipp og redusere de uønskede virkningene av klimaendringene. Her har også kulturminnevernet viktige bidrag å gi, med sitt fokus på gjenbruk og tradisjonelle, ressursvennlige byggemetoder.

Kjente kulturminner og datagrunnlag

Askeladden er Riksantikvarens offisielle database over fredete kulturminner og kulturmiljøer. Databasen inneholder data om kulturminner som er fredet etter kulturminneloven, vurdert som verneverdige eller, i noen tilfeller, gitt et vern etter plan- og bygningsloven. Basen omfatter arkeologiske kulturminner, fredete kulturminner fra nyere tid og listeførte kirker. Askeladden er først og fremst et verktøy for kulturminneforvaltningen lokalt, regionalt og på statlig nivå, men registreringene er også tilgjengelige gjennom nettjenesten Kulturminnesøk (www.kulturminnesok.no), der brukerne selv kan legge til kulturminner med beskrivelser og bilder.

Automatisk fredete kulturminner

For Farsund inneholder Askeladden nesten 2000 arkeologiske lokaliteter og nærmere 3700 enkeltminner, derav omkring 1200 lokaliteter og 2300 enkeltminner som er automatisk fredet. Dette er svært høye tall i nasjonal sammenheng.

En del av lokalitetene består av flere enkeltminner (f. eks. et gravfelt med flere gravhauger, eller en hulvei som er bevart over flere, adskilte strekninger). Differansen mellom det samlede antallet arkeologiske lokaliteter og tallet på lokaliteter som er automatisk fredet, skyldes bl.a. at registreringene også omfatter funnsteder, gravhauger og andre kulturminner som er fjernet, samt at det er registrert en del arkeologiske kulturminner som er vanskelig å datere mer nøyaktig uten nærmere undersøkelser på stedet, og derfor har uavklart vernestatus.

Flertallet av de registrerte lokalitetene utgjøres av gravhauger og -røyser, sammen med bosetnings-/aktivitetsområder i form av boplasser og hustufter, veianlegg (hulveier), bygdeboger og bergkunstlokaliteter.

Et særtrekk ved Farsund er de 76 registrerte lokalitetene med bergkunst, de aller fleste på Lista. Utenfor det egentlige Lista er det kun registrert en håndfull lokaliteter med skålgrøper. En helt spesiell

lokalitet er bergmalingen fra eldre steinalder ved Forbergodden i Spind.

Kirkegårdene i Vanse, Spind og Herad er også automatisk fredet, og det samme er de nedlagte gravplassene på Huseby og på Skarvøy.

Når det gjelder gravfeltet på Lunde er et område rundt storhaugene fredet etter kulturminneloven § 19.

Kulturminner under vann

Farsund har et spesielt utgangspunkt for kulturminner under vann, både når det gjelder kjente kulturminner og når det gjelder bevaringsmiljø. Få andre kommuner har så mange registrerte kulturminner under vann som Farsund. Det er registrert 88 lokaliteter, derav 84 skipsfunn.

Det avspeiler flere forhold, både det store antallet kjente forlis i historisk tid og det faktum at Farsund har hatt et aktivt og oppegående sportsdykkermiljø helt fra sporten var ny i Norge. Mange funn av skipsvrak er gjort av lokale dykkere. Undersøkelsene i Skarvøy havn og i Loshavn var pionerundersøkelser i norsk sammenheng.

Vedtaksfredete kulturminner

Farsund kommune har et stort antall bygninger, anlegg og kulturmiljøer fra nyere tid av regional og nasjonal betydning. Kommunen har 43 fredete enkeltobjekter, noe som utgjør omkring 20 % av alle fredninger i Vest-Agder. Det er ingen kommune i Vest-Agder som har flere fredete kulturminner i forhold til folketallet. Disse kulturminnene er dels vedtaksfredet etter kulturminneloven, og dels forskriftsfredet (se under).

Kaperhuset (Sundtehuset) i Loshavn (1812) ble fredet i 1970. Huset ble oppført av kaperkaptein Tønnes Tønnessen (1773-1823) for penger han tjente på kaperfarten. Bygningens størrelse, utforming og interiør vitner om at dette må ha vært en svært innbringende virksomhet.

Jonas Lunds hus i Eikvåg (1771) ble fredet i 1981. Huset tilhørte opprinnelig Jonas Gabrielsen Lund (1741-1811), hvis initialer fremdeles står på den vakre hoveddøren. Han drev skipshandel, provianterte skip, reparerte havarister, kjøpte og solgte skipslaster og drev gjestgiveri i Eikvåg. Huset fikk Farsund Byfor- enings bygningsvernpris etter restaureringen i 1984. Hageanlegget inngår i fredningen. Utenfor det fredete området står de fire lindetrærne som Jonas Lund plantet som en parallell til trærne på torget inne i byen, som dessverre gikk tapt i en mindre brann i 1904, men fremdeles pryder Farsunds kommunevåpen og er et viktig identitetsskapende symbol (trærne som i dag står på torget, er plantet på 1950-tallet).

Huseby kongsgård ble fredet i 2018. Huseby har en lang og svært viktig historie som kongsgård, lensherresidens, fogdegård og landbruksskole.

På **Sigersvoll** er det sammenbygde listahuset på bnr. 3 (Elledalsveien 30) fredet (2017). Fredningen omfatter også sjøbua i Sigersvollstrand.

Det er ellers igangsatt fredningssak for *gjestgiveriet på Elle* og et listahus på *Frøysti*.

Husan, som var landets nest største verdslige trebygning (oppført ca. 1802), ble fredet i 1924, men fredningen ble opphevet i 1952, etter at bygningen ble ødelagt av brann i 1940 og senere gjenoppført som kopi. Fløyen som ble oppført etter at en gren av Lundslekten kjøpte tilbake Husan i 1914, er den eneste

bevarte del av anlegget som stod der på fredningstidspunktet.

Landsverneplaner og kulturminner fredet ved forskrift

Alle statlige sektorer har et ansvar for å ivareta kulturminneverdiene innenfor sin sektor, som viktige kilder til utviklingen av det norske samfunnet. På 1990-tallet var det flere etater som tok dette prinsippet inn over seg, og en fikk de første sektorvise verneplanene for statlige eiendommer. Eksempler på tidlige verneplaner er temaplanene for jernbanestasjoner, prestegårder og vegvesenet. Riksantikvaren utarbeidet etter 1988 dessuten flere tematiske landsverneplaner, blant annet for tekniske og industrielle kulturminner og faste kulturminner langs kysten.

Søndre Katland fyr

Frem til 2000 ble fredninger av statlige bygninger og anlegg gjennomført som vedtaksfredninger. I 2000 ble det innført en ny paragraf i kulturminneloven (§ 22a) som gav mulighet til å frede statens eiendommer ved forskrift.

En kongelig resolusjon om forvaltning av statens kulturhistoriske eiendommer (2006) pålegger alle statlige eiere av kulturhistoriske eiendommer å utforme sektorvise landsverneplaner og forvaltningsplaner for sine eiendommer.

De fleste verneplanene opererer med to vernekategorier:

- Fredning etter kulturminneloven (verneklasse 1)
- Vern etter plan- og bygningsloven (verneklasse 2)

Flere kulturminner i Farsund kommune har vært gjenstand for vurdering og blitt prioritert i slike verneplaner.

Prestegårdsfredningene

Lista prestegård ble fredet i 1991 som en del av prestegårdsfredningene. Bakgrunnen for disse fredningene var et stadig tydeligere behov for avklaring av verneverdi og roller, og at Opplysningsvesenets fond planla salg av mange prestegårder.

Presteboligen i Vanse ble oppført i 1850 på fundamentene etter et eldre prestegårdsanlegg. Prestegården i Lyngdal var forbilde for den nåværende boligen, og begge ble bygd etter den «Sverdrup-Linstowske» plan for presteboliger på landsbygda. Anlegget er også vurdert til å ha høy kirkelig kulturverdi av Opplysningsvesenets fond.

Prestegårdshagen er ikke omfattet av fredningen, men er tilkjent regional verneverdi. Hageanlegget har høy alder, og i hagen står blant annet en runestein som Michael Tyrholm (sogneprest 1725-1767) lot reise; på steinen står prestens navn skrevet med eldre runer.

Nasjonal verneplan for fyrstasjoner

Lista fyr er omfattet av Nasjonal verneplan for fyrstasjoner (1997). Fyrstasjonen ble fredet i 1994. Fyrtårnet i hoggen granitt er fra 1834-1836. Fra 1853 til 1874 stod det tre fyrtårn av samme type på stasjonen, slik at lysene fra Lista skulle kunne skilles fra andre fyr. Lista fyr er et karakteristisk landemerke på halvøya, og fyrmesterboligen med uthus er blant de få bevarte bygningene ved norske fyrstasjoner fra denne perioden.

Landsverneplanen for Forsvaret

Nordberg fort, Lista flyplass og kystfortet i Marka inngår i Landsverneplanen for Forsvaret. Nordberg fort og Lista flyplass ble forskriftsfredet i 2004.

Okkupasjonsmakten fant Listahalvøya særdeles godt egnet til anleggelse av en flyplass. Stedet lå strategisk til for å beskytte egne konvoier og avskjære engelske fly. For å hindre landingsforsøk og til forsvar av flyplassen, ble det bygget et større antall batterier og mindre forsvarsanlegg i distriktet. Dette omfattet fortene Hydra, Varnes, Marka, Loshavn, Hausvik og Nordberg. Fredningen av flyplassen omfatter bygninger og områdets hovedstruktur med veier, flystriper, indre taksebanering vest med splinhangarer og rester av banedekke i betong.

Nordberg fort er en av de best bevarte eks-tyske leirene i Norge. Mens bygningsmassen svært mange steder enten er revet eller har gjennomgått omfattende ombygginger og rehabiliteringer, har både de enkelte bygningene og fortet som helhet en meget høy bevaringsgrad og dermed en betydelig sjeldenhetsverdi. Enkelte av bygningene har særtrekk som skiller dem ut fra den standardiserte tyske leirbebyggelsen; ikke minst gjelder dette kantinebygningen med utsmykning av Rudolf Lüdtke og murarbeider av Kurt Urbicht. Dette rommet fremstår fremdeles som en tysk havnekneipe.

Det militærhistoriske landskapet i Marka omfatter blant annet gjenværende deler av et hærkystbatteri med områdets største ildkraft, opprettet i 1942. Marka rommer foruten en stor kommandobunker, 24 bunkere samt kanonstillinger med dekningsrom, løpegraver m.v. Marka er kan hende det eks-tyske i landet som har mest til felles med de store strandbefestningene i Danmark og på Kontinentet.

Landsverneplan for maritim infrastruktur

I Landsverneplan for maritim infrastruktur (Kystverket, 2009) er kysten fra Mandal, via Lindesnes til Loshavn/Farsund utpekt som representativt område. På denne kyststrekningen finnes en rekke kulturminner som samlet beskriver Kystverkets tidligere og nåværende virksomheter. Det **representative området «Lindesnes»** har hatt en strategisk plassering med utthavner, losvirksomhet, fiskeriaktivitet og utadrettete kontakter. Dette har medført at det her er oppført fyrstasjoner, sjømerker, lykter og ulike typer anlegg gjennom lang tid.

Innenfor det representative området ligger bl.a. Søndre Katland fyr, Færøytårnet og bøynaustet på Rebekkas holme i Eikvåg.

Søndre Katland fyr er et ledfyr fra 1878 i innseilingen til Farsund og Loshavn. Frivillige har de seneste årene satt i stand fyrhuset utvendig og innvendig.

Færøytårnet ble i sin tid satt opp som et speilfyr for å reflektere lyset fra Katland fyr og skille det fra øvrige fyr. Dette fungerte ikke særlig godt, og speilet ble tatt

vekk mens selve tårnet stod igjen på Færøy. Tårnet ble ødelagt i en brann på 1980-tallet, men gjenoppbygd. I verneplanen er Færøytårnet foreslått vernet som enkeltobjekt i verneklasse II. Kommunen har de siste årene satset mye på å fjerne sitkaskogen på øya for å eksponere tårnet og kulturlandskapet forøvrig.

Bøyenaustet (merkenaustet) på Rebekkas holme ble anlagt i 1938, men den opprinnelige bruken opphørte da det ble skaffet større vedlikeholdsfartøyer og bøyene i stedet ble fraktet til regionale vedlikeholdsstasjoner. Bøyenaustet er i verneplanen foreslått vernet som enkeltobjekt i verneklasse II.

Tre havneanlegg på Lista er også omfattet av verneplanen: Østhasselstrand, Stavstø og Jøllestø.

Moloen i **Østhasselstrand** stod ferdig i 1892, og fire år senere ble en tidsmessig redningsstasjon oppført i havna. Stedet har hatt betydning for makrell-, hummer- og laksefisket, for lokal transport og som redningsstasjon, og det har blitt foretatt arbeider her i flere perioder. Moloen ble forsterket og forbedret i 1932. På denne tiden var behovet for gode havner stort på Lista. Tidligere dro nær sagt «all» ungdom til Amerika, for å vende tilbake en del år senere. Behovet for å kombinere gårdsdrift med fiskeri i større grad enn tidligere, meldte seg da Amerika ble stengt for innvandring.

Redningsstasjonen er trolig den eneste i landet som er bevart med alt av utstyr intakt. Det var ikke tilfeldig at det ble anlagt en redningsstasjon nettopp her; Listakysten har vært karakterisert som Norges største skipskirkegård på grunn av de mange forlisene. Redningsstasjonene var spesielt viktige i seilskutetiden på 1800-tallet, men har også hatt stor betydning for kystfarten med fiske og sjøtransport frem til etterkrigstiden. Bemanningen på redningsstasjonen var frivillige fra gårdene i nærheten.

Redningsstasjonen og moloarmene ble fredet i 2009.

Landingsforholdene i **Stavstø** var tidligere dårlige, med lange, smale støer, og havet stod rett på slik at båtene ofte måtte landsettes. Havna hadde hovedsakelig betydning for det daglige fisket, særlig for gårdene på Vere. Molo- og mudringsarbeider ble påbegynt i 1895 og ferdigstilt i 1901. Havnemiljøet i Stavstø bærer preg av høy grad av autentisitet, med flere eldre sjøbuer. Verneplanen peker på at havna er aktuell for vern i verneklasse II, men at det bør vurderes om det spesielle kulturmiljøet heller bør vernes i verneklasse I.

I **Jøllestø** var det skysskafferi og gjestgiveri i tillegg til fiskeri. Alt i 1856 søkte oppsitterne kommunen om «at faa Stedet Jøllestø oprøddet til mere Bekvemmelighed for den Reisende, og for dem som du- og indføre Varer til Stedet». Moloarbeidene stod imidlertid først ferdig i

1888, mens økt trafikk og behov for mer plass førte til at arbeidene ble gjenopptatt i 1895 og ferdigstilt i 1903, mer eller mindre med den utformingen som havna har i dag. Verneplanen foreslår å verne Jøllestø i verneklasse II, men spør om det heller er riktig med vern i verneklasse I, der verneområdet også omfatter andre kulturminner i området.

Klima- og miljødepartementets landsverneplan

Martine Pennes hus («Pennehuset») inngår i KLDs landsverneplan, og ble forskriftsfredet i 2015. Formålet med fredningen er å sikre Penne som et tradisjonelt gårdsanlegg på Lista. Bygningen er oppført omkring 1870, med setehus og uthus i én lengde og med direkte forbindelse fra kjøkken til fjøs. Setehuset er laftet, mens uthuset er grindbygd. Pennehuset ligger i et kulturlandskap med en sjelden tett og variert forekomst av kulturminner fra eldre og nyere tid, blant annet bergkunsten på Jærberget og gravhauger og hustuffer fra jernalderen.

Nasjonal verneplan for vegger, bruer og vegrelaterte kulturminner

Statens vegvesen Vest-Agder utarbeidet i 2000 en oversikt over *regionalt verneverdige* veiminner, som et forarbeid til Nasjonal verneplan for vegger, bruer og vegrelaterte kulturminner. Følgende objekter ble tatt med i Vegminner i Vest-Agder:

- *Straumsland – Kjellingbøen (Bøensbakken) og bru over bekk øst for Neset*
- *Straumen bru*
- *Veien Penne – Jøllestø*

Ingen av disse ble tatt med i den nasjonale verneplanen.

Listeførte kirker

Vanse kirke er fra middelalderen, og dermed automatisk fredet. Spind kirke fra 1776 er derimot listeført. En listeført kirke er vurdert som verneverdig av Riksantikvaren. Disse bygningene er ikke fredet, men alle saker som gjelder endringer i eller ved en listeført kirke, skal vurderes av Riksantikvaren eller fylkeskommunen (kirkens omgivelser). Alle kirker oppført mellom 1650 og 1850 er listeført, og det samme gjelder enkelte kirker bygd etter 1850.

De øvrige kirkene i kommunen – Frelserens kirke (1785/1905), Herad kirke (1957) og Vestbygda kapell (1909) er ikke listeførte.

Kirkene i Herad og Spind står mer eller mindre på samme sted som tidligere kirker, og begge har vært kirkesteder siden middelalderen. De eldste delene av de nåværende kirkegårdene er derfor automatisk fredet.

Nasjonale kulturminneinteresser i by (NB!)

Riksantikvarens NB!-register er en oversikt over kulturmiljøer i byer og tettsteder som har nasjonal interesse, og der det må vises særlige hensyn i forbindelse med videre forvaltning og utvikling. Det skal bidra til at kulturmiljøer av nasjonal interesse blir tatt vare på. Registeret kan brukes som en positiv ressurs i forbindelse med endring og utbygging. Det vil likevel være et visst handlingsrom for endring og utvikling innenfor NB!-områdene, forutsatt at kvalitetene i disse områdene blir ivaretatt.

Farsund sentrum inngår i NB-registeret. Gjenreisningen etter brannen i 1901 førte til et forholdsvis helhetlig preg i sveitserstil, tilpasset byens tette fasaderekker. Sveitserstilen dominerer bebyggelsen i de øvre delene av byen, mens murbebyggelsen i de nedre delene av byen domineres av Jugendstilen. Byen fremstår likevel som en trehusby, men er en annerledes sørlandsby på grunn av sitt stiluttrykk. Farsund sentrum har også nasjonal interesse i kraft av å være den siste trehusbyen som ble gjenoppbygd etter brann før loven om murtvang kom i 1904.

Også deler Vestersiden med sin eldre, mer organiske strandstedsbebyggelse fra tiden før bybrannen, inngår i NB!-området.

Andre kulturminner i Askeladden

Askeladden inneholder også en del andre kulturminner som har stor verneverdi, men som ikke er fredet. Det gjelder blant annet en hel del områder med spor etter *bosetning* i nyere tid, enkelte av de tidligste *kjøreveiene*, samt et betydelig antall *krigsminner*, så som kystfortene i Loshavn, i Stavstø, på Varnes og på Einarsnes og den såkalte «lemmebanen», som i sin tid hadde Norges lengste rullebane av tre. I Farsund kommune er dessuten tre *hageanlegg* registrert som verneverdige. Det gjelder hagene på Vanse prestegård, Knivslund og Bøckmannsgården på Øyhovden.

Sefrak

Sefrak er et landsomfattende register over eldre bygninger og andre faste kulturminner. Navnet er en forkortelse for SEkretariatet For Registrering Av faste Kulturminner. Registeret ble bygd opp gjennom et stort anlagt feltarbeid i perioden 1975-1995. Sefrak-registeret har opplysninger om alle bygninger eldre enn år 1900, og som i de fleste tilfeller ikke er underlagt noe formelt vern. Registreringene er bl.a. tilgjengelige gjennom en wms-tjeneste i Askeladden.

For Farsunds del omfatter registeret 1788 stående bygninger, i tillegg til et stort antall ruiner og tufter etter bygninger. Mange av de registrerte kulturminnene i Sefrak er fra 1800-tallet, men det finnes også en god del eldre bygninger i registeret. Våningshusene er i

flertall, men ulike drifts- og uthusbygninger, potetkjellere, sjøbuer osv. er også registrert.

Selv om bygninger som er registrert i Sefrak ikke er omfattet av spesielle restriksjoner, *bør* en gjøre en lokal vurdering av verneverdi før kommunen gir tillatelse til å rive, flytte eller endre bygningen. For bygninger eldre enn 1850 sier kulturminneloven (§25) at vurdering av verneverdi *må* gjøres før søknad om endring eller rivning kan bli godkjent, og alle slike saker skal sendes til kulturminnemyndighetene (fylkeskommunen) til uttalelse.

Det er kommunen som har ansvaret for å oppdatere registeret, f. eks. dersom en Sefrak-registrert bygning skal slettes (dersom den er revet, brent e.l.).

Verdifulle kulturlandskap

På 1990-tallet ble det gjennomført en landsomfattende registrering av verdifulle kulturlandskapsområder, med fokus på så vel biologiske som kulturhistoriske verdier. Utvalgte kulturlandskapsområder er tilgjengelige gjennom karttjenesten Naturbase. Tre områder i Vest-Agder ble valgt ut, deriblant **Penne med Jærbergsetta** i Farsund.

Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse (KULA)

Riksantikvaren utarbeider et register over kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse. Dette vil bli et verktøy for kommunene slik at de kan ivareta viktige landskapsverdier i sin planlegging. Arbeidet i Vest-Agder pågår, og **Vest-Lista** vil bli foreslått som et av landskapene av nasjonal interesse, med samme avgrensning som Vest-Lista UKL.

Vest-Lista som utvalgt kulturlandskap (UKL)

Vest-Lista er et prioritert og representativt kulturlandskapsområde (UKL) i nasjonal sammenheng. Dette er et unikt kulturlandskap, og et av landets eldste jordbrukslandskap med kontinuerlig drift gjennom flere tusen år. Innenfor området finnes karakteristiske kulturminner som bronsealderens bergkunst, de typiske, sammenbygde listahusene, landsbylignende gårdsklynger, sinnrike systemer av steingjerder og innhegninger og de menneskeskapte lyngheiene.

De utvalgte kulturlandskapene formidler norsk kulturhistorie og er viktige natur- og friluftsområder. Gjennom en tilskuddsordning skal verdiene i de utvalgte kulturlandskapene sikres gjennom aktiv drift med istandsetting og skjøtsel av natur- og kulturverdier.

Landbruksdirektoratet koordinerer UKL-satsingen, i samarbeid med Miljødirektoratet og Riksantikvaren, regional forvaltning, kommunen, grunneiere og landbruksforetak. Fra og med 2020 skal kommunen overta mange oppgaver i forvaltningen av områdene, bl. a. fordeling av midler lokalt.

Redningsbåten Lista på Østhassel redningsstasjon

Satsingen på Utvalgte kulturlandskap er rettet mot målene om å ta vare på variasjonen i jordbrukets kulturlandskap og ivaretagelse av biologisk mangfold og kulturminner og kulturmiljøer. Grunnleggende for valg av områder er at de i størst mulig grad omfatter jordbrukslandskap med både svært store biologiske verdier og kulturhistoriske verdier, at det er realistisk med langsiktig drift og at ordningen er basert på frivillige avtaler som sikrer istandsetting, vedlikehold og drift av områdene på lang sikt.

Utvelgesprosessen startet i 2008, og ved oppstart var Vest-Lista ett av 20 utvalgte kulturlandskap. Siden er ordningen blitt utvidet, og det vil i 2020 være 46 utvalgte kulturlandskap på landsbasis. Bakgrunnen for satsingen var en oppfølging av det nasjonale målet om at spesielt verdifulle kulturlandskap skulle være dokumentert og ha en særskilt forvaltning innen 2010. Samlet budsjett har de siste årene økt fra 12 mill. kr. i 2016 til nesten 33 mill. kr. i 2019.

Lokalt prioriterte kulturlandskap

Lokalt prioriterte kulturlandskap er valgt ut i forbindelse med tilskuddsordningen regionalt miljøprogram (RMP). Utvelgelsen har foregått i samråd mellom kommunen og Fylkesmannen. Viktige mål er å sikre kommunens og regionens egenart, og at verdifulle kulturminner og kulturmiljøer i jordbrukets kulturlandskap ivaretas og skjøttes.

I Farsund er følgende områder pekt på som viktige kulturlandskap:

- Spind
- Listeid - Ellenest

- Senneger - Rudjord
- Åmdal - Frestad

De som driver areal eller har beitedyr på jordbruksareal i disse områdene kan søke om areal- eller beitetilskudd gjennom ordningen Tilskudd til generelle miljøtiltak i landbruket.

- Herad
- Huseby m.fl.
- Vere m.fl. (Vest-Lista)

I disse områdene er alt areal som er godkjent som innmarksbeite i søknad om produksjonstilskudd, prioritert areal som det kan søkes om beitetilskudd til gjennom ordningen Tilskudd til generelle miljøtiltak i landbruket.

Følgende områder er pekt på som viktige utmarksområder:

- Alle øyer i skjærgården
- Jølleheia
- Rudjordheia
- Ravneheia
- Ramsåsen - Indreheia
- Varnes - Vigan
- Hamnehagen verneområde
- Steinodden plante- og fuglefredningsområde
- Nesheimvann naturreservat

De som har beitedyr i disse områdene i minst 8 uker i sommerhalvåret, eller har utegangersau hele året, kan søke tilskudd.

Fartøyvern

Ca. 250 eldre båter på landsbasis har fått vernestatus gjennom frivillige avtaler med Riksantikvaren. I utvelgelsen er det lagt på kronologisk, geografisk, teknisk og funksjonell bredde, slik at vernelisten skal representere de norske maritime kulturarven. Enkelte fartøyer er også fredet.

Mer enn noen annen del av kulturminnevernet blir fartøyvernet drevet av frivillige miljøer, som Sæløer og Lista kystlag, og den frivillige virksomheten er i stor grad rettet mot drift og vedlikehold av fartøy som er i bruk. Listen over vernede fartøyer gjenspeiler dette, og inneholder bare i liten grad «museale» båter som står på land eller inngår i museumssamlinger.

Farsund har en lang og spennende historie med båtbygging og skipsverft, og kommunen er særlig kjent for Listerbåten, som representerte noe nytt i norsk båthistorie. Den ble utviklet i Vestbygda de første tiårene etter 1830. Båttypen ble populær både på Vestlandet og i Nord-Norge, og langs hele kysten ble det etter hvert bygd båter inspirert av listerbåten. Den åpne listerbåten fikk dekk fra omkring 1865, etter at folk fra Lista begynte å legge dekk på båtene for drivgarnsfisket etter makrell.

Utover på 1920-tallet fikk makrellfiskerne sør og sørvest i landet sterk konkurranse fra svenske fiskere som leverte sine fangster i norske havner. Svenskene hadde på dette tidspunkt utviklet en kraftig skøyetype, velegnet til havfiske. Skøytene var krysserbygde og langt bedre enn gjennomsnittet i regionens norske fiskeflåte på den tiden. Båtbyggerier i Farsund-distriktet begynte tidlig på 30-tallet å bygge tilsvarende krysser-skøyter.

Den eneste originale åpne listerbåten som er bevart i dag, tilhører Gamle Kvernes bygdemuseum i Aure kommune. Den ble bygd så sent som i 1907 i Børsa i Trøndelag. Denne båten var modell for *Prøven*, som ble bygd i 1991 og i dag eies av Sæløer og Lista kystlag.

Bare tre av de eldre listerskøytene er bevart. Det gjelder *Linda* (1907), som er utstilt i Listeskøyta kystkultursenter i det tidligere Brekneholmen båtbyggeri i Vestbygda, samt *Vikre* (1908) som ligger på Bragdøya kystkultursenter i Kristiansand, og *Kristina* (1917), som tilhører Karmøy fiskerimuseum. Av disse er det bare *Linda* som ikke er formelt vernet.

Krysser-skøyta *Rubb*, bygd på Engøy i 1932, står på vernelisten, men har ikke hjemmehavn i kommunen. Den eies av Bragdøya kystlag, som også har den dekkede listerbåten *Lister*, som ble bygd av Karsten Brekne i 1977, og er konstruert etter modell av en dekket listerbåt fra 1865. Nevnes skal også skonnerten *Solrik* i Grimstad, som ble bygd på Brekneholmen i 1929, men ikke er vernet.

Galeasen *Adella*, bygd i Haugesund i 1863, er det eldste fartøyet som er hjemmehørende i Farsund. *Adella* er ikke vernet.

I den vedtaksfredete regningsstasjonen i Østhasselstrand inngår to eldre strandredningsbåter. Sæløer og Lista kystlag har også to småbåter med verneverdi – *Skjolnesbåten*, som er en kopi av en original bygd på Skjolnes i 1890, og en *trilling* bygd hos Br. Olsens Båtbyggeri i Loshavn. Listeskøyta kystkultursenter har en fiskebåt som ble brukt da fire mann fra Farsund flyktet over Nordsjøen i 1941 («*fluktbåten*»), klenodiet *Uggerbyskipet* fra ca. 1810, som er utlånt gjennom en avtale mellom Nord-Jyllands Kystmuseum og Vest-Agder fylkeskommune, samt den tidligere *trekkfergen* som trafikkerte Øyvollsundet frem til 1976.

Kommunalt vern

Kommunen har selv sikret mange viktige kulturminner og -miljøer ved hjelp av plan- og bygningsloven, enten gjennom regulering til spesialområde bevaring (før 2008) eller vise dem som hensynssone i en reguleringsplan. Noen av disse kulturminnene er dessuten vernet gjennom kulturminneloven, men mange er det ikke. I realiteten er flere av de viktigste kulturmiljøene i Farsund «bare» gitt beskyttelse gjennom kommunens egne planer; det gjelder f. eks. de spesielle uthavnsmiljøene i Loshavn, Eikvåg og Skarvøy.

Ellers dreier det seg om følgende reguleringsplaner:

- Østre Vatne** (plan-id 1003_00500, 1973), automatisk fredet kulturminne (gravhaug)
- Åpta** (plan-id 1003_01600, 1977), automatisk fredet kulturminne (gravhaug)
- Høyland III** (plan-id 1003_01201, 1977), automatisk fredet kulturminne (gravhaug, vist i plankart)
- Lauervik Terrasse – Markeveien – Kirkegaten** (plan-id 1003_01502, 1977), automatisk fredete kulturminner (Trollkjørka og 2 andre gravminner)
- Vanse sentrum – Brynåsen** (plan-id 1003_01800, 1978), automatisk fredet kulturminne (gravminne)
- Høygård** (plan-id 1003_02400, 1982), automatisk fredete kulturminner (2 gravminner)
- Lauervik Terrasse – Markeveien – Kirkegaten** (plan-id 1003_01503, 1984), automatisk fredet kulturminne (gravminne)
- Frøyland** (plan-id 1003_01002, 1984), automatisk fredete kulturminner (5 gravhauger/gravfelt)
- Skjoldnes avfalls plass** (plan-id 1003_02600, 1985), automatisk fredet kulturminne (steinalderlokalitet)
- Åpta/Neset** (plan-id 1003_01602, 1987), automatisk fredet kulturminne (gravminne)
- Mosvoll – Sunde – Klinkeleet – Skråveien** (plan-id 1003_03000, 1988), automatisk fredet kulturminne (gravfelt på Kårsbakk)

Abraham Berges hus på Nordberg ca. 1914

Foto: Urban Hansen

Brattevoll/Elle (plan-id 1003_03100, 1989), automatisk fredet kulturminne (gravfelt)

Lundevågen industriområde (plan-id 1003_04006, 1992), automatisk fredet kulturminne (steinalderlokalitet)

Vanse sentrum og Brynåsen (plan-id 1003_01806, 1993), Vanse kirke og kirkegård, parkområdet sør for kirken og et gravminne)

Langøy (plan-id 1003_04400, 1993), bygningsmiljø, kulturlandskap og automatisk fredete kulturminner (gravminner og steinalderlokaliteter)

Saltnes (plan-id 1003_04600, 1993), automatisk fredet kulturminne (gravrøys)

Farsund by (plan-id 1003_04805, 1995), bygningsmiljøer i sentrum og automatisk fredet kulturminne (gravhaug på Møllehaugen)

Vestersiden (plan-id 1003_04901, 1996), bygningsmiljø

Farsund sentrum, Sundsodden (plan-id 1003_0520, 1996), automatisk fredet kulturminne (gravminner)

Mosvoll 4/10 (plan-id 1003_00304, 1996), automatisk fredet kulturminne (gravrøys på Habakk)

Lista fyr (plan-id 1003_05800, 1997), fyret, fyrmesterbolig, fyrassistentbolig m.v.

Slettestrand (plan-id 1003_05900, 1997), automatisk fredet kulturminne (gravminne)

Bjørnevåg (plan-id 1003_06000, 1997), bygningsmiljø og automatisk fredet kulturminne (gravminne)

Skarstein ytre (plan-id 1003_06300, 1998), bygningsmiljø og automatisk fredet kulturminne (gravfelt)

Borshavn (plan-id 1003_07001, 2000), bygningsmiljø (sjøbuer)

Langøy østre (plan-id 1003_04407, 2001), bygningsmiljø og automatisk fredet kulturminne (gravminne?)

Skarstein/Kvineset hyttefelt (plan-id 1003_07400, 2001), automatisk fredete kulturminner

Viestad (plan-id 1003_07200, 2001), bygningsmiljø og vei

Beiske (plan-id 1003_07800, 2001), bygningsmiljø, kulturlandskap og automatisk fredet kulturminne (gravminne)

Suttevik (plan-id 1003_08300, 2002), automatisk fredet kulturminne (heller)

Skeibrok (plan-id 1003_08700, 2004), kulturlandskap og automatisk fredete kulturminner (gravminner og buvei)

Langøy vestre (plan-id 1003_04408, 2004), automatisk fredet kulturminne (steinalderlokalitet)

Rv 465 Hanesund – Ulland, kartblad 5 (plan-id 1003_07303, 2005), automatisk fredet kulturminne (nausttuft/«båtgrop»)

Vatne Ø (plan-id 1003_01811, 2006), automatisk fredet kulturminne (Spigerhaugen)

Bjørnevåg turistanlegg (plan-id 1003_09100, 2007), bygningsmiljø, kulturlandskap og automatisk fredete kulturminner (2 gravfelt)

Håle (plan-id 1003_09600, 2008), nyere tids kulturminner (klopp, rydningsrøys og steingarder)

Brynelia/Vatne Ø (plan-id 1003_01813, 2009), automatisk fredete kulturminner (gravfelt)

Rv 465 Sande-Åpta, plankart 6-9 (plan-id 1003_07305, 2009), automatisk fredet kulturminne (gravminne)

Åsen (plan-id 1003_10000, 2009), kulturlandskap

Vestersiden (plan-id 1003_04902, 2009), bygningsmiljø og havn

Beiske 2 (plan-id 1003_10200, 2009), automatisk fredete kulturminner (hule og varde)

Åsen 2 (plan-id 1003_10300, 2009), nyere tids kulturminne (jordkjeller)

Fulland (plan-id 1003_10800, 2009), automatisk fredete kulturminner (hellere, gravminner, bygdeborg, ridestein, Presteveien) og nyere tids kulturminner (spor etter kvern- og sagbruk, rydningsrøyser, steingarder, hager, buvei)

Fv 465 Åpta – Ulland (plan-id 1003_07306, 2010), nyere tids kulturminne (kjune/korntørke på Meland)

Bedringås/Abalnes/Hovland (plan-id 1003_10600, 2010), nyere tids kulturminner (steinsatt bekk, steingarder, heller)

Langøy midtre (plan-id 1003_04409, 2010), kulturlandskap

Støa i Eikvåg/Loshavn (plan-id 1003_10500, 2010), krigsminner og loshytte

Øvre Kvåle (plan-id 1003_14700, 2012), automatisk fredete kulturminner (gravfelt)

Rutlelia, Åpta (plan-id 1003_01607, 2013), nyere tids kulturminner (steingard, bro, 2 hellere, veier og ruin etter sommerfjøs)

FV 43 Listerveien - Brogata Farsund sentrum (plan-id 1003_03201, 2013, nyere tids kulturminner (bygningstiljø på Vestersiden)

Bjørnstad, Øyna (plan-id 1003_05601, 2013), automatisk fredet kulturminne (heller)

Alcoa miljøpark (plan-id 1003_14200, 2013), kulturmiljø og automatisk fredete kulturminner (runestein, gravminner)

Høygård II (plan-id 1003_02404, 2014), automatisk fredet kulturminne (kokegroplokalitet)

Skeime nedre 2 (plan-id 1003_13800, 2014), automatisk fredet kulturminne (gravminne) og krigsminner («Tyskertrappa», sti og brakke)

Solhougtoppen, Farsund sentrum (plan-id 1003_15600, 2014), automatisk fredet kulturminne (gravhaug)

Rutlebekken hyttefelt (plan-id 1003_03702, 2016), nyere tids kulturminner (stem/demning, mur etc.) og automatisk fredete kulturminner (gravminner)

Kråkenes (plan-id 1003_11101, 2016), automatisk fredete kulturminner (gravminner) og nyere tids kulturminner (steingarder, rydningsrøyser etc.)

Bjørnevåg ferie (plan-id 1003_09101, 2016), nyere tids kulturminne (kjune)

Kvåle (plan-id 1003_11901, 2017), nyere tids kulturminne (sommerfjøs)

Utvidelse av Eilert Sundt VGS (plan-id 1003_04824, 2018), bygningsmiljø, bl.a. skolebygningen fra 1905)

Fritidsboliger på Hovden (plan-id 1003_09701, 2018), nyere tids kulturminne (vei)

Bedringås (plan-id 1003_10602, 2018), nyere tids kulturminner (rydningsrøyser etc.)

Kommunedelplanen Lundevågen (plan-id 1003_90300, 1997), automatisk fredete kulturminner (gravminner, steinalderlokaliteter, hulvei m.v.)

Kommunedelplan for Lista fly- og næringspark (plan-id 1003_90200, 2001), automatisk fredete kulturminner (gravminner, bergkunst, bosetningsspor)

Kommunedelplan Loshavn – Eikvåg (plan-id 1003_90400, 2004), bygningsmiljøer og fredete kulturminner (Jonas Lunds hus, steinalderlokalitet og gravplass)

Kommunens rolle

Myndighet og forvaltningsansvar for kulturminner er fordelt mellom stat, fylkeskommune og kommuner. Fylkeskommunens kulturarvstrategi, *Kulturarv 2020*, inneholder retningslinjer for forvaltning og saksbehandling, der det er lagt særlig vekt på å tydeliggjøre skillet mellom lokalt, regionalt og nasjonalt forvaltningsansvar.

Farsund kommune har ansvar for reguleringsplaner, arealplanlegging og for at kulturarven får oppmerksomhet i kommunale planprosesser og byggesaker. Kommunen gjør vedtak om vern gjennom reguleringsplaner.

Som planmyndighet har kommunene en sentral rolle i kulturminneforvaltningen. De lokale planleggingsprosessene kan være gode arenaer for aktiv medvirkning for lokalbefolkning, kulturminneforvaltning, historielag, venneforeninger og andre frivillige miljøer, og andre interesserte.

Fylkeskommunen skal påse at statlige og regionale kulturminneinteresser ivaretas. Fylkeskommunen har først og fremst ansvar for å vurdere og gi uttalelser til tiltak som berører kulturminner og kulturmiljøer av regional og nasjonal verdi, mens tiltak som berører kulturminner og kulturmiljøer av mer lokal verdi, er et kommunalt anliggende.

Kommunen som eier

Gjennom stiftelsen Lista museum har kommunen eierskap til museets antikvariske bygninger og anlegg i Farsund – som redningsstasjonen i Østhasselstrand, Hervoll mølle, melkerampe og smie på Nordberg, kjuna på Skeibrok som i sin tid fungerte som Mathias Skeibroks verksted, og bygningene på friluftsmuseet på Vanse. Det samme gjelder enkelte anlegg som i dag ikke, eller bare i liten grad, brukes i museal sammenheng – det vil først og fremst si Åptahuset på Spindsodden og Waages hus (Brogaten 26). Farsund kommune har også viktige kulturminner i sin egen portefølje. Blant de viktigste er:

- Husan
- Vestersiden 5
- Skarvøy
- Hetland skolemuseum
- Distriktslegeboligen i Vanse

Kirkene i kommunen er viktige kulturminner. Etter Kirkeloven eies disse bygningene av de respektive sogn, mens driftsoppgavene forvaltes av kirkelig fellesråd. Det er imidlertid kommunen som er ansvarlig for vedlikeholdet av kirkebygningene.

Tilrettelagte kulturminner

Mange kulturminner i kommunen har vært og er gjenstand for ulike tilretteleggingstiltak, fra skilting og skjøtsel til ilandstigningsbrygger i skjærgården og tilrettelagte ruter for gående og syklende.

Kulturhistorisk skilting i Farsund by

I sentrum har Farsund byforening gjort et stort arbeid med oppsetting av bortimot 40 infotavler om temaer som sveitserbyen Farsund, Frelserens kirke og Lundenes gravsted, grøntområdet på Varbak med Skottesteinen, byens eldste hus (Vestersiden 8-9), Byparken, Nytorvet, gamleskolen på Haugen, Det murede pakkhus, bybrønnene, Møllehaugen der det tidligere stod en vindmølle «af de saakalte Hollandske», og Backes bu.

Skarvøyutgraving 1982

Fotograf Lars Kristiansen, Norsk maritimt museum

Vandreruter

Viktige og mye brukte vandreruter er Kyststien, Kongeveien over Huseby, Vondestien, Ravneheia/St. Olavs-varden og Bøensbakken. Sykkelrutene Vita Velo og Ravneheia rundt går også gjennom viktige kulturlandskap og forbi en rekke kulturminner, og kultur- og naturopplevelser står i fokus for markedsføringen av begge ruter. I Spind er det bl.a. tilrettelagte padleruter.

Skjærgårdsparken

Skjærgårdsparken er områder i skjærgården som staten har sikret ved servituttavtaler mellom grunneiere og Miljøverndepartementet. Avtalen innebærer at områdene stilles til varig rådighet som friluftsområde for allmennheten, og staten har rett til å legge til rette for friluftslivet med blant annet stier, brygger og toaletter. Grunneier beholder eiendomsretten og rett til å bruke områdene på tradisjonelt vis.

De allerede etablerte statlige og kommunale friluftsområdene i skjærgårdsområdene inngår i forvaltningsopplegget for skjærgårdsparken. Kulturminner utgjør viktige opplevelsesverdier mange steder. Det er tilrettelagt ilandstigning på følgende steder:

- **Ullerøy** (historisk bygningsmiljø, kulturlandskap)
- **Vikelen** (gårdsanlegg fra jernalder eller middelalder, monumentalt gravfelt, strandtufter m.v.)
- **Langøy** (gravrøyser og «sjøbygdveien» fra østre til vestre Langøy, bygd som offentlig kjørevei i Spind kommune, ferdig 1961)
- **Prestøy** (ruin etter Motorbåtforeningens kjeglebane og grunnmuren etter et hus som i sin tid ble flyttet ut til øya fra Loshavn)
- **Einarsnes/Lomsesanden** (tufter etter tørkeanlegg for klippfisk, krigsminner, tidl. husmannsplasser)
- **Sigersvollstrand og Listeid** (endepunktene for båt-trekket over eidet, gravminner)
- **Kvålestrand** (tidl. rutebåtbygge)
- **Sandvikstrand** (sjøbumiljø, strandvei, kommunal bygge etablert av Herad kommune i 1947)
- **Varnes** (Varnes fyr, Varnes fort)
- **Bugdøy** (gravrøyser)
- **Skarvøy** (historisk uthavnsbebyggelse, kompassrose, uthavnskirkegård)
- **Færøy** (Færøytårnet, gravrøyser)
- **Skjolnes** (kulturlandskap, steinalderboplasser, gravminner)
- **Svinnes** (Framvaren)

Andre offentlige friluftsområder er også åpne for allmennheten:

- **Laundal** (kulturlandskap, ruiner, fotturer til Poddeloptet og Oppoftevannet)

Krigsminner

Noen viktige krigsminner er også tilrettelagt:

- *Nordberg fort*
- *Kommandobunker Vestre Hauge*
- *Varnes kystfort*

Andre besøkssteder

Mer «museale» anlegg som kan besøkes er:

- *Lista fyr*
- *Listeskøyta Kystkultursenter med bl.a. listeskøyta Linda (1907) og Uggerbyskipet (1810)*
- *Friluftsmuseet på Vanse med bl.a. Midthasselhuset (1742)*
- *Redningsstasjonen i Østhasselstrand*
- *Festung Lista Hangarmuseum*
- *Hervoll mølle*
- *Varnes fyr*
- *Katland fyr*

Utvalgt kulturlandskap Vest-Lista

Flere kulturminner er skiltet innenfor det utvalgte kulturlandskapet.

Automatisk fredete kulturminner

En del av de mange automatisk fredete kulturminnene i kommunen er skiltet:

- *Pennefeltet*
- *Kviljosteinene (bergkunst)*
- *Bygdeborgen på Geitfjellet*
- *Runesteinen på Huseby*
- *Gravfeltet på Sausebakk*
- *Mabergåsen (vede)*
- *Gråfjell (vede)*
- *Lofjell (vede)*
- *Skjolnesveden*
- *Lundefeltet*
- *Sverreshaug*

Tidligere har flere av bergkunstlokalitetene i kommunen vært malt opp som en del av tilretteleggingen. Det har imidlertid vist seg at malingen i mange tilfeller har skadet bergkunsten, og Riksantikvaren ønsker at oppmaling og retusjering av slike kulturminner skal opphøre. Det er derfor bare helleristningsfelt som allerede er tilrettelagt for publikum, som kan males opp på nytt, og da kun etter dispensasjon fra Riksantikvaren.

Samarbeid

God bevaring er avhengig av at eiere og ansvarlige forstår verdien av kulturminnene. Det er til syvende og sist eierne som skal stå for vedlikehold og vern. Et godt samarbeid mellom kommunen og eierne er derfor viktig, og god informasjon og saksbehandling er en vesentlig del av dette samarbeidet.

Fungerende samarbeid mellom kommunen, fylkeskommunen og ulike statlige aktører er avgjørende for at kulturminneforvaltningen blir effektiv og god. Særlig fylkeskommunen har en sentral rolle i forvaltningen av kulturminner. Samarbeidsavtalen mellom Farsund kommune og fylkeskommunen er viktig, men dreier seg først og fremst om konkrete utviklingsprosjekter. Kulturarvstrategien Kulturarv 2020 klargjør i noen grad ansvarsforholdet mellom kommunen og fylkeskommunen i den daglige forvaltningen av kulturminner.

Samarbeid på tvers av etatene i kommunen er likeledes viktig for å sikre at utviklingen går i ønsket retning. I Farsund kommune er det ulike deler av administrasjon og politikk som har ansvar for forvaltning, byggesak og arealplanlegging på den ene siden, og utvikling, formidling og verdiskaping knyttet til kulturminner og -miljøer på den andre siden. Kommunen ønsker å styrke samarbeidet, slik at en får mest mulig ut av de virkemidlene en til enhver tid rår over.

Farsund har også et stort og bredt frivillig miljø. Historielagene, byforeningen, Listeskøyta kystkultursenter, Festung Lista Hangarmuseum, Farsund undervannsklubb og andre miljøer og organisasjoner er – og skal være – viktige samarbeidspartnere for kommunen i arbeidet med kulturarv og kulturminner.

Lista museum/Vest-Agder-museet IKS

Lista museum ble etablert så tidlig som i 1921, og ble slått sammen med Farsund museum (etablert på Spind-sodden i 1956) på 1970-tallet. Museet var eid av en privat forening frem til 1999, da museet ble omgjort til en stiftelse og museumsforeningen til en venneforening.

Lista museum er en del av Vest-Agder-museet IKS, og en sentral samarbeidspartner for kommunen på kulturarvfeltet. Farsund kommune er medeier i Vest-Agder-museet IKS og gir årlige driftstilskudd til selskapet. Museets administrasjon er lokalisert til Nordberg fort, og med avdelinger/besøkssteder andre steder i kommunen:

- *Listeskøyta kultursenter*
- *Østhassel redningsstasjon*
- *Friluftsmuseet på Vanse*
- *Hetland skolemuseum*

Vest-Agder-museet IKS er en driftsorganisasjon som ikke selv eier gjenstander og bygninger. For Farsunds del er det stiftelsen Lista museum, som er opprettet av kommunen og Vest-Agder fylkeskommune, som står som eier av museets ulike anlegg.

Farsund kommune utarbeidet i 2003, i samarbeid med Vest-Agder fylkeskommune, Fylkesmannen i Vest-Agder og Lista Museum, en museumsplan for kommunen.

Nordberg fort 1945

Foto: Frost Pettersen

Lista museum/Vest-Agder-museet IKS er en viktig samarbeidspartner for kommunen, og representerer en stor styrke for kommunesamfunnet, særlig når det gjelder profesjonell formidling av kultur og historie.

Tilskuddsordninger og økonomiske virkemidler

Økonomiske tilskudd til kulturminner kan søkes fra ulike instanser.

Riksantikvaren har midler til fredete bygninger og anlegg i privat eie, til sikring og istandsetting av verneede fartøy, til brannsikringsplaner i tette trehusmiljøer og til skjøtsel og skilting av automatisk fredete kulturminner. Farsund kommune har flere vedtaksfredete bygninger/anlegg i privat eie (se ovenfor), og dessuten er Farsund sentrum, Loshavn og Borhauggarden definert som tette trehusmiljøer.

Kulturminnefondet er en statlig tilskuddsordning for private eiere av verneverdige kulturminner. Ordningen skal bidra til å øke innsatsen fra eiere og næringsliv for å ta vare på kulturminner, bidra til bevaring og bruk av kulturminner og kulturmiljø som grunnlag for opplevelse, kunnskap, utvikling og verdiskaping, samt støtte prosjekter der offentlige og private aktører samarbeider.

Kulturminnefondet har stor betydning for landets kulturminnevern. I perioden 2003-2017 ble det gitt 32 tilsagn til kulturminner i Farsund fra fondet, på til sammen ca. 3 mil. kr. Til sammenligning er det i samme periode gitt tilsagn til 183 prosjekter i Vest-Agder som helhet, til en samlet sum av ca. 22 mill. kr.

Kulturminnefondet gir tilskudd til verneverdige kulturminner, uavhengig av formell status, mens tilskuddsordningene hos Riksantikvaren først og fremst gjelder kulturminner med formell vernestatus.

Fortidsminneforeningen har i samarbeid med Sparebankstiftelsen DNB etablert ordningen Kulturminner for alle. Eiere av kulturminner som står i fare for å bli ødelagte, kan søke. Kulturminnene må være allment tilgjengelige og ha en plan for videre bruk, og prosjekter med fokus på kompetanseoverføring gis prioritet.

Vest-Agder fylkeskommune har for tilskuddsmidler til mindre kulturminnetiltak. Andre av fylkeskommunens tilskuddsordninger kan også omfatte kulturminnetiltak.

Noen av de tilskuddsordningene som **Fylkesmannen i Agder** forvalter, er relevante for kulturminnevernet. Det gjelder bl.a. tilskudd innenfor *regionalt miljøprogram*. Prioriterte områder i Farsund er Spind, Herad, Frestad, Halland - Åmdal, Ellenes - Listeid, Rudjordheia, Huseby m.fl., Stave - Vere m.fl., Jølleheia - Udal, Ramsåsen - Indreheia og Ravneheia, i tillegg til alt areal på alle øyer

uten veiadkomst i skjærgården og i innlandsvann, og verneområdene Steinodden plante- og fuglefredningsområde, Nesheimvann naturreservat, Havnehagen landskapsvernområde og Varnes-Vigan (del av Listastrendene landskapsvernområde).

For *utvalgt kulturlandskap Vest-Lista* finnes en egen tilskuddsordning. For 2019 fikk Vest-Lista 0,8 mill. kr. til skjøtsel, istandsetting, tilrettelegging for ferdsel, arrangementer osv. Midlene forvaltes etter en egen forskrift og forvaltningsplanen for området. Fylkesmannen forvalter midlene i samarbeid med en arbeidsgruppe med grunneierrepresentasjon i 2019. Fra 2020 overtar Farsund kommune dette ansvaret.

Kommunen disponerer såkalte *SMIL-midler* (Spesielle Miljøtiltak I Landbruket), hvis hovedmål er å ivareta natur- og kulturminneverdier i jordbrukets kulturlandskap og redusere forurensingen fra jordbruket. Det kan bl.a. gis tilskudd til tiltak som ivaretar gammel kulturmark, tilrettelegger for større tilgjengelighet og opplevelser i landskapet og som holder verdifulle arealer oppe, samt skjøtsel av kulturminner og kulturmiljøer.

Vest-Agder-museet disponerer prosjektmidler til små museer og andre ikke-kommersielle aktører som arbeider med kultur/naturhistorie i Vest-Agder. Museer uten fylkeskommunalt driftstilskudd, lag og foreninger

og andre ikke-kommersielle aktører som har et kultur- eller naturhistorisk prosjekt de ønsker å realisere, kan søke om midler. Det er også mulig å søke om rådgivningstjenester fra Vest-Agder-museet.

Norsk Kulturarv kan gi tilskudd gjennom aksjonene «Rydd et kulturminne» og «Ta et tak». Gjennom «Rydd et kulturminne» blir barn og unge engasjert til å delta i lokalt kulturminnevern, mens «Ta et tak» er en aksjon som retter seg mot våningshus og driftsbygninger.

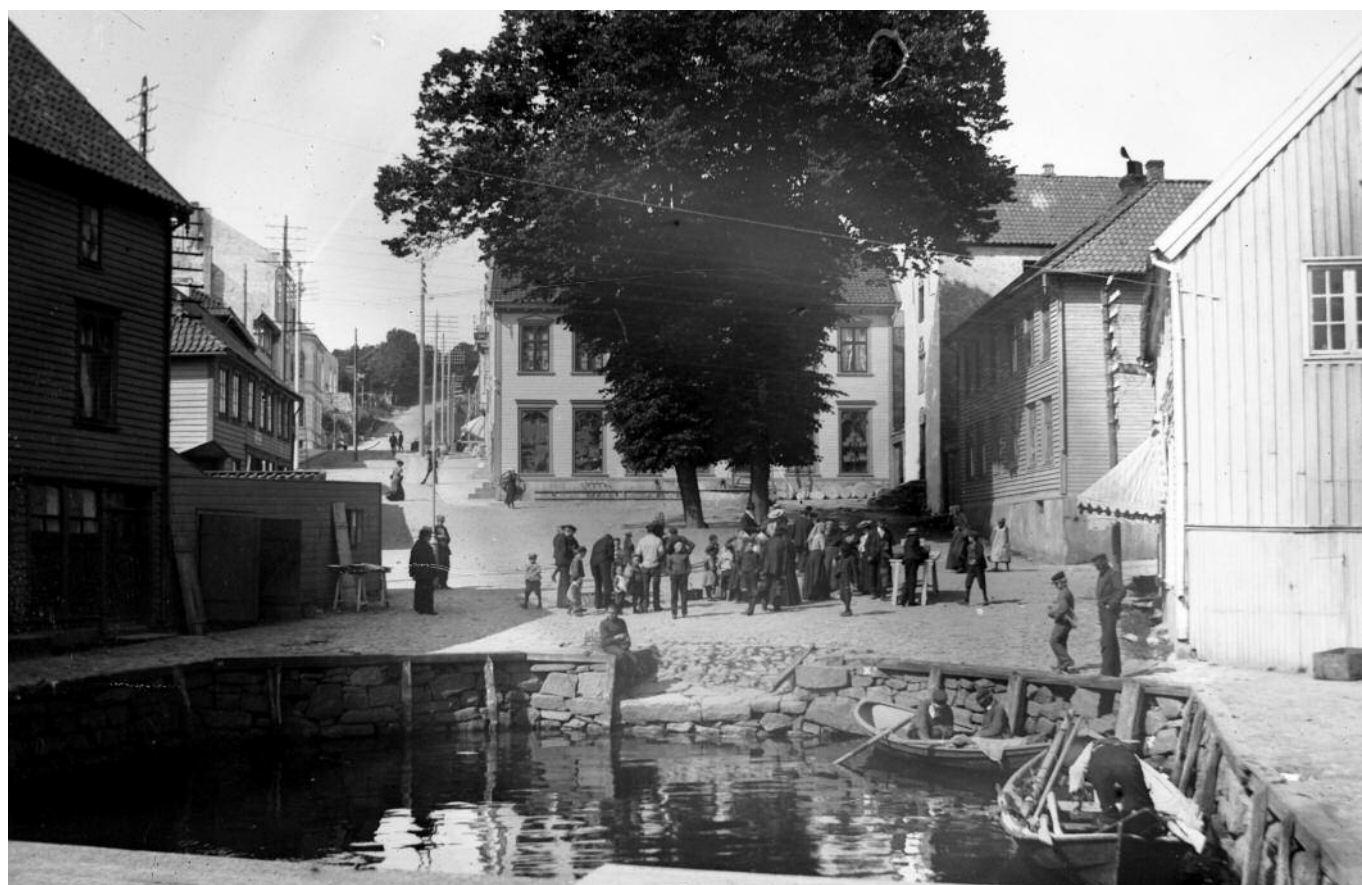
Stiftelsen UNI gir tilskudd til istandsetting av bygninger og kulturminner i privat eie.

Sparebankstiftelsen DnB NOR gir tilskudd til store prosjekter av nasjonal betydning.

Gjensidigestiftelsen har tilskuddsmidler til tiltak som fremmer trygghet og helse. Frivillige organisasjoner, friluftsråd og ideelle virksomheter er søknadsberettiget.

Landbrukslegatet og Kultur- og miljølegatet i **Norges Vel** har bevaring av gamle hus og gjenstander som satsingsområde. Det er et krav at kulturminnene inngår i næringsvirksomhet (turisme eller næringsliv).

De fleste private fond krever at tiltaket skal ha verdi for allmennheten, dvs. at kulturminnet skal være tilgjengelig for alle, eller gi samfunnsøkonomisk verdi.

Åpningen av Lundebanen

Fotoeier: Leif-Tore Hellang

Kulturminnefondet krever en egenandel på 30-50 %, men denne andelen kan dekkes av tilskudd fra private stiftelser. Private stiftelser kan også gi tilskudd til kommunale prosjekter.

Prinsipper for istandsetting og vedlikehold

Felles for de fleste tilskuddsordningene er at det forutsettes at man følger «antikvariske prinsipper» ved istandsetting, skjøtsel og vedlikehold. Når det gjelder bygninger, er det viktig at man tar hensyn til deres kulturhistoriske og arkitektoniske karakter.

Riksantikvaren gir disse rådene om hvordan man bør forholde seg:

- *Det er bedre å vedlikeholde enn å reparere, og det er bedre å reparere enn å skifte ut! Selv om gamle originale materialer kan se slitte og nedbrutte ut, er de ofte i bedre stand enn førsteinntrykket skulle tilsi, og vil i mange tilfeller ha lenger varighet enn nye bygningsdeler. Materialkvaliteten er gjerne bedre enn dagens*
- *Gjør så lite som mulig! Ta vare på og sett i stand originale deler*
- *Gamle hus kan godt få lov til å se gamle ut! Ta vare*

på bygningsdeler som viser slitasje – det er en del av husets historie

- *Bruk tradisjonelle materialer og løsninger! Tradisjonelle materialer arbeider gjerne bedre sammen med eksisterende materialer*
- *Sats på kvalitet fremfor økonomi!*
- *Gjør det riktig fra begynnelsen! Da holder huset mye lenger*

Kjenn huset ditt! La det fortelle om sin historie, byggeskikk, karaktertrekk og svake og sterke sider. Da kan du forstå hvorfor skader oppstår og hvordan de bør utbedres, hva man bør passe særlig på når det gjelder vedlikehold osv

Det er utarbeidet en byggeskikkveileder for Farsund sentrum (2017). Se ellers oversikten bak i planen over aktuelle nettressurser med råd og tips om istandsetting og vedlikehold.

Tema og prioriterte kulturminner

Antallet registrerte kulturminner i Farsund er høyt, og mange av kommunens kulturminner er pr. i dag omfattet av ulike former for vern. Dette setter Farsund i en særstilling i Listerregionen. Fokuset i kulturminneplanen ligger derfor i stor grad på å gi en status over dagens situasjon og peke på grep som kommunen kan gjøre for å styrke, videreutvikle og koordinere eksisterende satsinger knyttet til viktige kulturminner.

Planen peker imidlertid på kulturminner og kulturmiljøer som er spesielt godt egnet til å vise de temaene som er valgt ut som fokusområder i planprogrammet:

- *Krigsminner*
- *By og tettsteder*
- *Forsamlingshus og kirker*
- *Det amerikanske Lista*
- *Uthavner, sjøfart og kystkultur*
- *Samferdsel*
- *Kulturlandskap*
- *Arkeologi/forhistorie*

Under hvert tema er det listet opp sentrale kulturminner og -miljøer som til sammen utgjør en «gul liste». «Gul liste» inneholder også viktige enkeltminner som ikke kan kategoriseres under noen av fokusområdene i planprogrammet.

En har forsøkt å trekke frem kulturmiljøer der kulturminner inngår i en større sammenheng. Hensikten er å legge til rette for en bedre og mer helhetlig forvaltning av disse kulturmiljøene, der kulturminneverdiene skal tas hensyn til og være premissgiver i planlegging og ved byggeprosjekter. Det er i stor grad sammenfall mellom de utvalgte kulturmiljøene og områder som allerede er omfattet av en eller annen form for formelt vern.

I utvalget har en ellers lagt vekt på følgende kvaliteter:

- *Autentisitet*
- *Identitet*
- *Brukspotensiale for verdiskaping, næring og/eller pedagogisk formidling*
- *Sjeldenhet*
- *Representativitet*
- *Alder*

Krigsminner

Festung Lista

«Festung Lista» er et unikt krigsminne, både i nasjonal og internasjonal sammenheng. Både den innbyrdes sammenhengende og lukkede festningen som sådan, og bevaringsgraden er usedvanlig.

Lista var viktig for den tyske okkupasjonsmakten av flere grunner. Det flate landskapet og den relativt korte avstanden til England gjorde at man fryktet en alliert invasjon nettopp her, og fra Lista kunne man kontrollere sjøveien forbi Norges sørspiss. Det siste var ikke noe nytt; gjennom århundrer hadde kontrollen over leden forbi Lindesnes og Lista gitt grunnlag for oppbygging av makt og rikdom nettopp på Lista. Men under 2. verdenskrig resulterte dette i en massiv militær utbygging, med etablering av seks kystfort (Nordberg, Marka, Einarsnes/Loshavn, Varnes, Hidra og Hausvik), en militær flyplass med to rullebaner, tunge luftvern batterier, en rekke støttepunkter, flere radaranlegg, kaier og havneanlegg, ulike hovedkvarter, fangeleirer, jernbane (Lundebanen), veisperringer, lager, steinbrudd, sanduttak og så videre. Lista ble på denne måten, og i løpet av kort tid, et gjennom-militarisert og tungt befestet område, som ble regnet som avgjørende viktig for det tyske forsvaret av Norge generelt og Agder spesielt. Festung Lista fikk tilført store ressurser, og skulle i prinsippet forsvares til siste mann.

I løpet av krigen arbeidet folk fra 14 ulike land med fortifiseringen av Lista. Mange av dem var krigsfanger fra Sovjetunionen og Polen.

I etterkrigstiden ble deler av den tyske militære infrastrukturen på Lista i større eller mindre grad gjenbrukt av det norske Forsvaret. Det gjaldt blant annet gjaldt Marka fort, Nordberg fort og Lista flyplass, som senere er tatt inn i Forsvarets verneplan. Av ulike årsaker har svært mange av de andre krigsminnelokalitetene som i sin tid inngikk i Festung Lista, fått ligge så å si urørte siden 1945. Blant annet derfor er Lista velegnet for en satsing på bevaring og krigshistorisk formidling. Det foregår viktig formidling av Festung Listas historie både in Festung Lista Hangarmuseum på flyplassen og på Nordberg fort.

Riksantikvaren finansierte i perioden 2013-2015 verdiskapingsprosjektet Festung Lista. Prosjektet var svært vellykket, og miljø og nettverk som ble etablert har i etterkant spilt en sentral rolle i forvaltningen av krigsminner i hele regionen. I prosjektet utarbeidet Vest-Agder fylkeskommune, Vest-Agder-museet og Farsund kommune en liste over verdifulle krigsminner i Farsund, utover de som allerede er ivaretatt gjennom Forsvarets verneplan. Denne listen ligger til grunn for prioriteringene i kulturminneplanen.

Spesielt viktige anlegg

- **Marka fort**, inkludert
  - Infanteristøttepunkt på Vesthassel
  - Infanteristøttepunkt på Østhassel
  - Fangeleiren på Midthassel
  - Minnesmerket over sovjetiske krigsfanger
- **Nordberg fort**, inkludert anlegg utenfor selve fortet
  - Peilestilling Kjølleberghammeren
  - Peilestilling Stavstø
  - Tidligere fortområde Stavestø/Trihauan
  - Nærforsvarsanlegg i Hålebukta
  - Nærforsvarsanlegg på Steinodden
- **Varnes fort**, inkludert
  - Russerveien
- **Loshavn fort**
- **Einarsnes fort**
- **Lista flyplass**, inkludert
  - Festung Lista hangarmuseum
  - Lista flymuseum
  - Splinhangarer
  - Dumpeplasser for fly og krigsmateriell ved Tyskerstripa/Slevdalsvannet og meieriområdet på flyplassen
- **Lemmebanen**, inkludert
  - Splinhangarer
- **Bevarte deler av jernbanetraséen** (Lundebanen), inkludert
  - Sandvaskeriet på Nesheim
- **Ellenes fangeleir** («steinhuset»)
- **Infanteristøttepunkt på Lista fyr**
- **Infanteristøttepunkt på Åsen**
- **Radarstilling på Østre Hauge**
- **Bunker på Borhaug**
- **Kommandobunker på Vestre Hauge**
- **Bunkere på Tjørveneset**
- **Kommandoplass** (tunnelanlegg) i Trollkjørka
- **Fangebrakke og trapp** («Tyskertrappa») på Skeime
- **Tysk minnestøtte på Steinodden**
- **Bauta over falne fra Spind ved Spind kirke**
- **Bauta over falne fra Herad ved Herad kirke**
- **Bauta over falne fra Farsund på Møllehaugen**
- **Bauta over falne fra Lista ved Vanse kirke**
- **Minnestøtte over sovjetiske soldater på Møllebakken ved Nesheim**
- **Bauta over falne sovjetsoldater på Lista ved Vanse kirke**

By og tettsteder

Farsund by

Det er knyttet betydelige kulturminneverdier til bysentret, som delvis er omfattet av nasjonale kulturminneinteresser i by (NB!-registeret).

Etter bybrannen i 1901 ble Farsund i stor grad gjenoppbygd som en trehusby, og har beholdt sitt preg med trehus i sveitserstil og murbygninger i jugendstil. Bebyggelsen rundt torvet kom helskinnet gjennom brannen, og det samme gjorde den eldre strandstedbebyggelsen på Vestersiden, som rommer flere av de eldste husene i kommunen. Gatestrukturen i sentrum er stort identisk med den som ble regulert i 1901. Det ble ikke gjennomført murtvang etter brannen, men takene skulle fra nå av tekkes med skifer, ikke tegl.

Det sterkt hellende terrenget ned mot sjøen i nord og øst gir Farsund en egen karakter som skiller byen fra mange av de andre sørlandsbyene, og de mange trappene og trappegatene bidrar til særpreget.

Utenfor sentrumskjernen, på Farøy, ligger et relativt enhetlig boligområde som ble planlagt og utbygd i mellomkrigsårene. Her er også den fine Farøyparken.

God økonomi, først og fremst knyttet til skipsfart og rederivirksomhet, har resultert i at mange bygninger i sentrum fremstår som svært solide og gjennomførte, og flere er tegnet av kjente arkitekter.

I bakkant av sentrumsbebyggelsen ligger det store parkområdet på Varbak. Den toneangivende byplanleggeren og professoren Sverre Pedersen, som arbeidet med sentrumsplan for Farsund i årene etter 2. verdenskrig, lot seg begeistre av Varbak og de andre høydedragene i byen, og skrev:

«Varbakk (...), for en stor del bevokset med skog, danner en nydelig bekroning av byen(...) Fjeller løper østover med en lavere rygg og avsluttes med et fint terrasseartet platå. Så faller terrenget bratt ned mot halvøens ytterste spiss, Sundsodden, svinger derpå inn, i form av en bukt av Lundevaagen, hvor der er et idyllisk litt jevnere sydvendt terreng skikket for bebyggelse. Dette flankeres på den ene siden av det nevnte Varbakkfjellet og på den annen side av Trollkirken – og dens utløper Valhalla. Det gjelder det samme for disse siste høydepartier som for det første fjellet: De bør ikke bebygges, men bli bekronende park- og utsiktsområder, for den nye bebyggelse som etterhvert vil krabbe oppover skråningen og nærme seg dem. I et byterreng som Farsunds er bekroningen av høydedragene med skog overordentlig viktig.»

Spesielt viktige anlegg

- **Trappene og trappegatene**
- **Bybrønnene**, inkludert
  - Fuglekjella i Skougaards gate
  - Nesibrønnen i Brogaten
- **Bebyggelsen rundt Torvet fra før bybrannen**, inkludert
  - Backes bu (Brogaten 4)
  - Det murede pakkhus (Torvgate 1C)
  - Buchs hus (Brogaten 2)
  - Reymerts hus (Jochum Lunds plass 7)
  - Tollboden (Strandgaten 18)
  - Strandgaten 5
  - Eilertsbakken 1)
  - Kulturbokhandelen (Torvet 2)
  - Gamle Kreditkassen (Torvet 3)
  - Kirkegaten 3
  - Strandgaten 7
  - Strandgaten 12
  - Strandgaten 14
  - Strandgaten 16
- **Jugendhusene i Strandgaten** (Strandgaten 2, 4, 6, 8 og 10)
- **Storgaten 3** (Kompaniet Lunds kansellibygning)
- **Havnegaten 1**
- **Trehusmiljøet på Vestersiden**, inkludert
  - «Sanketeina» (Vestersiden 13)
  - Vestersiden 8-9
  - Vestersiden 11
  - Adolf Sørensens hus (Vestersiden 5)
  - Waages hus (Brogaten 26)
  - Øyvoldsbrygga («Drankernes brønn» og «Viktigbryggen»)
- **Båthusene på Naudodden**
- **Badehuset på St. Helena**
- **Pissoaren på Verven**
- **Varbak**
- **Farøyparken**
- **Villabebyggelsen på Farøy**, inkludert
  - Lyngdalsveien 7 (arkitekt T. Schoder)
  - Farøyveien 3
  - Farøyveien 7
  - Farøyveien 9
  - Farøyveien 15
  - Lyngdalsveien 4
- **Husan**
- **Gamleskolen på Hauen** (Eilert Sundt VGS)
- **Sjømannshjemmet** (arkitekt G. Tallaksen)
- **Rederiet** (arkitekt T. Schoder)
- **Mosvold hvilehjem** (arkitekt T. Schoder)
- **Brøvigs rederi** (arkitekt S. Nicolaysen)
- **Villa Lundegaard** (Skougaards gate 10, arkitekt O.E. Slaatto)

- **Skougaards gate 17** (arkitekt T. Hauff)
- **Skougaards gate 18**
- **Skougaards gate 14**
- **Skougaards gate 15**
- **Solhougen** (arkitekt T. Hauff)
- **Sunde gård** (Lundeveien 4)
- **Torvgaten 8**
- **Kirkegaten 4**
- **Kirkegaten 5**
- **Kirkegaten 7**
- **Kirkegaten 8**
- **Storgaten 1A**
- **Storgaten 13B**
- **Storgaten 17**
- **Storgaten 16A**
- **Listerveien 1**
- **Torvet 4**
- **Theis Lundegaardsgate 6**
- **Havnegaten 9**
- **Sundeveien 5**
- **Skipperveien 1** (arkitekt O. Ibsen)
- **Varbakgaten 3**
- **Sundeveien 13**
- **Markeveien 3**
- **Gabriel Lunds gate 27** (arkitekt C.A. Christiansen)
- **Kjørestadveien 11** (arkitekt M. Køhn)

Vanse

Vanse var frem til kommunesammenslåingen i 1965 kommunesenteret i Lista kommune (Vanse kommune frem til 1911). Selv om sentrumsfunksjonene gjennom Vanse kirke og prestegård kan følges tilbake til middelalderen, var det først og fremst etter 1900 og i mellomkrigstiden at dagens tettsted oppstod på gården Vanse og tilgrensende områder av Bryne og Skeime. Etter 2. verdenskrig var det på tale å gi Vanse status som egen bygningskommune (dvs. at bygningslovgivningen skulle være gjeldende) på grunn av den tiltagende tettstedsbebyggelsen, men i stedet ble hele Lista kommune brannkommune i 1954.

Tettstedet har i dag i overkant av 2000 innbyggere.

Kulturmiljøet er i stor grad preget av gamle og nyere sentrumsfunksjoner, med det tidligere herredshuset, sparebanken og distriktslegeboligen. Men det finnes fremdeles tydelige innslag av eldre, privat villabebyggelse med verneverdi, samt nyere boligarkitektur med fine kvaliteter. Det er spesielt at den anerkjente arkitekten Thilo Schoder har etterlatt seg så tydelige spor på Vanse, i form av to eneboliger og Vanse sparebank. Det lett gjenkjennelige Skollevollbygget er tydelig amerikansk inspirert, med klare referanser til leiegårder som ble bygd i tiden før 2. verdenskrig i Brooklyn og

andre steder i New York. Senknings- og dreneringsarbeidene i området fra og med 1. verdenskrig preger også tettstedet, gjennom den steinsatte Vansbekken og Abelkanalen fra Brastadvannet.

Spesielt viktige anlegg

- **Skollevollbygget** (Oreveien 2)
- **Herredshuset** (Nordre vei 11, arkitekt V. Reinhardt)
- **«Følet»** (Nordre vei 9)
- **Distriktslegeboligen** (Nordre vei 17, arkitekt D. Meberg)
- **Slevdalhuset med hagen** (Omlandsveien 4)
- **Samuelsens hus** (Omlandsveien 2)
- **Vanse sparebank** (Nordre vei 6, arkitekt T. Schoder)
- **Lunderhaug 9** (arkitekt T. Schoder)
- **Selvaaghuset** (Nordre vei 13)
- **Husmorskolen/Røde kors-huset** (Dyngvollveien 10)
- **Vanseborg** (tidl. husmorskole) med uthus (Lunderhaug 3)
- **Talvigs hus** (Dyngvollveien 2)
- **Sverre Reinertsens hus** (Oreveien 8)
- **Vanseheim** (Holmenveien 9)
- **Holmenveien 12** (arkitekt T. Schoder)
- **Friluftsmuseet ved gamle Lista museum**
- **Hetland skolemuseum**
- **Abelkanalen fra Brastadvannet**
- **Den steinsatte Vansbekken**
- **Minnesmerket over kystvernet 1808-1809 ved Vanse kirke**

Vestbygda

Ut mot Nordsjøen og med Lista fyr og flyplassen som nærmeste naboer, ligger tettstedet Vestbygda. Vestbygda med gårdene Borhaug, Vågsvoll, Vatne, Brekne og Tjørve opplevde en kraftig ekspansjon frem mot 1900, da de gode havneforholdene gjorde at stedet trakk til seg brorparten av de dekkede listerskøytene. Vestbygda mer enn doblet innbyggertallet (til over 1000) i perioden 1850-1900, og ingen andre deler av Lista kommune kunne vise til en tilsvarende utvikling. Lista som helhet opplevde en nedgang i folketallet på flere hundre i 1890-årene på grunn av utvandringen, mens Vestbygda vokste. Det var først og fremst makrellfisket som gjorde Vestbygda til et tettsted. Så fulgte båtbygging, kystfart og annen sjøfart og Amerika-fart, selv om de fleste også hadde et mindre gårdsbruk og holdt husdyr. Bygda ble et varig sentrum for båtbygging. Bygningsmiljøet i Vestbygda er særpreget, med stor spredning i stiluttrykk, materialbruk og fargevalg. Lokalt klima og tette forbindelser til USA gjorde at eternittkledning raskt ble en hit i Vestbygda etter 2. verdenskrig, da Oseas Hansens byggevareforretning begynte å selge de amerikanske «mirakelplatene». Eternittkledningen gir sammen med sterk og variert fargebruk og skifer på taket bebyggelsen en egen karakter som skiller Vestbygda fra det vi gjerne oppfatter som «typisk sørlandsk».

Den tette bebyggelsen bidrar til særpreget, og de store tunene i Borhauggarden og Tjørvegarden utgjør et

Vanse sentrum ca. 1970

Farsund kameraklubb

karakteristisk og viktig trekk. Innslaget av eldre, sefrak-registrerte bygninger er betydelig i tilknytning til de gamle gårdstunene.

Det er utarbeidet en egen fargeveileder med lokal palett for Vestbygda (2006).

Spesielt viktige anlegg

- Borhauggarden
- Tjørvegarden
- Molo med betongskrog i Tjørvebukta
- Sjøbuer i Borshavn
- Båtstøer i Vågsvollvika
- Båtstøer i Grettestø
- Båtstøer i Tjørvebukta
- Listeskøyta kystkultursenter/Brekneholmen båtbyggeri
- Trafoer ved Postveien
- Borhaug skole
- Lista fyr

Forsamlingshus og kirker

I det tradisjonelle bygde- og bysamfunnet hadde familie, slekt, gård, grend og nabolag vært rammene for sosial omgang og fellesskap. Men på 1800-tallet vokste det frem et omfattende foreningsliv, og det ble bygd ulike forsamlingshus i hopetall rundt i bygdene. Foreningslivet representerte noe nytt, og det samlet mennesker på tvers av gamle enheter. Etter hvert som medlemmene ble sammensveiset i en forening, fikk de et fellesskap og et ansvar for hverandre som gikk utover og på tvers av gamle sosiale grenser. Organisasjoner som lekmannsbevegelsen, avholdsbevegelsen, bondeorganisasjoner, idrettslag og politiske partier førte til nye omgangsformer og nye måter å handle og tenke på.

I Farsundsdistriktet var det særlig innenfor kristenlivet at det nye organisasjonslivet kom til uttrykk. Lista står i en særstilling, fordi en var tidligere ute enn de fleste steder i landet ellers. D.J. Meberg kommenterte i 1926:

«Paa Lista har i lange tider raadet en utpræget kristelig sans. Vistnok ikke alltid har det religiøse liv artet sig i de mest tiltalende former. Pietisme, Hernhutisme, i den sidste menneskealder metodisme, har vekselvis været raadende. Men gjennom de skiftende tider og vekslende paavirkninger har der dog været mere, som har samlet, end det, som har skilt.»

Da Hans Nilsen Hauge kom til Agder på slutten av 1700-tallet, mente han at det bare var på Listalandet han fant noen åndelig interesse. Det er grunn til å tro at dette forholdet går langt tilbake: I 1730-årene hadde amt-

mann Resen beklaget seg over at de omfattende arbeidsvandringene til Holland hadde forandret tankemåter og levesett i distriktet, og vi vet at det forekom påvirkning fra reformert kristendom enda tidligere. Men det store skillet settes gjerne ved året 1767, da den folkekjære Søren Bugge overtok som sogneprest i Vanse og det oppstod en lokal vekkelse.

Fra da av ble Lista et hovedområde for den pietistiske brødrevennigheten (herrnhuterne). Brødrevennens forsamlingshus ble de første forløpere for de senere bedehusene. Brødrevennigheten på Lista skal ha hatt 300 medlemmer på 1790-tallet, og i 1805 ble en forstander kalt opp fra Christiansfeldt i Danmark. Hans navn var Hans Peter Bau, og i 1808 stod et kombinert bolig- og forsamlingslokale ferdig til ham på Knivslund. Huset står fremdeles, og er kanskje landets eldste bevarte bedehus.

Brødrevennigheten fikk også fotfeste i byen, og spilte en avgjørende rolle da Det Fahrsundske Missions Selskab ble stiftet i Farsund i 1835. Initiativtaker var fargeren Fredrik Tobias Knudsen, født på Knivslund, som også var sentral da en av landets første avholdsforeninger så dagens lys i Farsund et par år tidligere. Knudsen hadde flyttet til Farsund i 1830, og hadde sett «mange gruelige Exempler paa Drukkenskabens Fordærvelighed».

Lister misjonsforening ble etablert i 1845, mens Spind fikk sin forening i 1854, med hovedformål «at virke for Guds Ords Udbredelse blandt Hedningerne». I 1872 ble Vikeholmen gitt til Misjonsselskapet av grunneierne på Reisvåg; i en fart ble holmen ryddet og dyrket og gitt navnet *Madagaskar*. Potetene fra «misjonsåkeren» ble solgt til inntekt for misjonen. Noen år senere ble det oppført et bedehus på holmen.

Men tidlig fantes det også et organisasjonsliv som ikke var religiøst fundert. I ladestedet hadde man i 1820-årene foruten et leseselskap, også en selskapeilig forening. Formålet var «musikkdyrkende og dansende sammenkomster» om vinteren og fellesutflukter i det grønne om sommeren. I spissen for foreningen stod tollkasserer Christen Reymert. Dampskip og motorbåter fantes ikke den gang, og veiene var i dårlig forfatning og kjøretøyene primitive. Det gjaldt derfor å skaffe et sted for sommerutfluktene som ikke lå lenger vekk fra byen enn at man greit kunne ta seg dit til fots – samtidig som man ville ha et sted hvor man ikke måtte «slå av på det landlige og landlivets gleder,» som Fredrik A. Otto skriver. Slik ble *Valhalla* på Sunde til, med lysthus og fint opparbeidede gangstier.

Spesielt viktige anlegg

- Valhalla på Sunde
- Baus hus og forsamlingshus på Knivslund

- Loshavn bedehus
- Langeland bedehus
- Stave bedehus
- Metodistkirken på Langåker
- Spind ungdomshus
- Festiviteten på Nordhassel
- Herredshuset på Sande (opprinnelig bygd som fast skole i 1845)
- Kommunelokalet i Spind med stall og bårehus
- Vestbygda kapell
- Spind kirke
- Vanse kirke
- Herad kirke
- Frelserens kirke med Lundenes gravsted
- Farsund kino (arkitekt Sven Nicolaysen)
- Nortun (tidl. Nordbygda skole)

Det amerikanske Lista

«Dere blir nok overjet når dere får dette brev og ser at jeg er på en båt; men grunden er den at der er ingen ting å gjøre iland, og så blev jeg bydd denne jobben og tok den naturligvis, det blir jo ikke meget av det, men der er mange som vilde slikke sig om munden vis de hadde den, for der er mange som halveis sulter i Brooklyn. Jeg for min del behøver ikke å lide nogen nød, for just før jeg fikk denne jobben flyttet vi ned til Selmas foreldre, de har rominghuse i 52-2nd Place (samme gaten som Jacob brukte å leve i for mange år) og der kan vi stå så lenge vi vil, men mit ønske er å få

tjent nogen penger å så komme hjem til dere, for jeg er lei av dette nu med disse dårlige tider. Jeg lengter også meget hjem til dere serlig nu når jeg er på båten. Den båten som jeg er på heter som dere så «Jean» og er på 8000 tons. Jeg er carpenter og har \$ 65 om mnd,»

skrev Arne Meberg hjem til foreldrene i 1932. Han hadde utvandret til Brooklyn ni år tidligere. Foreldrene var Mathilde og David J. Meberg på Lista. Av den store barneflokket på ni reiste syv til Amerika – førstemann i 1905 og den siste i 1928.

Mebergfamilien var ikke alene, for i de 150 årene fra 1825 til 1975 utvandret nesten 11 000 personer fra distriktet – flere enn det i sistnevnte år var innbyggere i Farsund kommune. I 1920 hadde en tredel av den voksne befolkningen på Lista ett eller flere opphold i USA bak seg. Tidligere hadde det vært stor utvandring fra vårt område til Holland, men da var det først og fremst ungdom som dro ut. Nå forlot hele familier hjemlandet.

Slik var det i mange bygder over hele Norge. Men USA innførte strengere regulering av innvandringen i 1917, og strammet ytterligere inn i 1924, og med det var den egentlige masseinnvandringen over. Fra en del bygder vest i Agder og i Rogaland fortsatte imidlertid utvandringen i form av arbeidsutvandring, først og fremst til Brooklyn, som på et tidspunkt ble regnet som «Norges tredje største by», med over 60 000 norske innbyggere.

Folk fra Farsund jobbet som «carpentere» og «housekeepere» i New York, og mange kom tilbake etter

noen år. Hjemvendte bygningshåndverkere fra USA satte sitt preg på materialvalg og byggemåte. Denne urbane arbeidsutvandringen varte til langt ut på 1960-tallet. På Lista snakket folk om «å ta en tur til byen» - og mente Brooklyn, ikke Farsund, Flekkefjord eller Kristiansand. Arbeidsvandringene satte sitt preg på oppvekst, familieliv, byggeskikk og interiør, matvaner, språk, tanker og holdninger. De som kom tilbake, hadde med seg amerikansk kultur, og påvirkningen gjaldt også dem som ikke reiste over. Mange sendte hjem store flyttelass med amerikanske biler, møbler og andre gjenstander.

Ikke så rent få bygde seg hus etter amerikanske forbilder, ikke sjelden basert på hjembragte tegninger, og med «screen doors» og karakteristiske «bay windows». Enkelte hus ble til og med fraktet hjem over Atlanteren hjem til Lista. Hjemvendte «amerikanere» hadde baderom med vannklosett og fliser mens mange i Norge fremdeles var avhengige av utedo, og store kjøkken med innredninger av krom og plastikk. Moderne elektriske artikler gjorde at flere hus på Lista fikk lagt opp nytt 110-volts strømsystem.

En utilsiktet konsekvens av arbeidsutvandringen var at gårdsdriften på Lista i relativt liten grad ble modernisert. De som reiste ut, hadde fått god økonomi gjennom arbeidsinntekter i USA, og mange så ikke noe behov for å gjøre jordbruket mer lønnsomt. Dette endret seg etter 2. verdenskrig, da mange jærbønder flyttet til Lista og overtok gårder som arbeidsvandlerne hadde hatt.

Listerregionen generelt, og Lista spesielt, ble sterkt påvirket av de nære båndene til USA, og mange har fremdeles sin identitet knyttet til Amerika. I Vanse arrangeres den årlige American Festival «last weekend in June», med Street Parade, AmCars, Street Dance, Gospel Brunch og mye annen moro.

Mens USA har sin Route 66, har Lista «Route 8» - en opplevels rute langt «åttetallet» mellom Lista fyr og Farsund.

Spesielt viktige anlegg

- **Apartment No 9 museum og utstilling**
- **Brooklyn Square**
- **Amerikahus i Hasselveien 129** (1920-tallet, kataloghus fra Sears)
- **Amerikahus i Nordbygdveien 60** (1920-tallet)
- **Amerikahus i Nordhasselveien 12** (1930-tallet)
- **Amerikahus i Dyngvollveien 16** (1950-tallet)
- **Amerikahus i Holmenveien 19** (1950-tallet)
- **Amerikahus i Torpveien 8** (1950-tallet)
- **Amerikahus i Kjørestad Terrasse 30** (1950-tallet)
- **Amerikahus i Vestre Vere 5** (ca. 1960)
- **Amerikahus i Postveien 65** («Bermuda-Tom» sitt hus, 1960-tallet)
- **Amerikahus i Heia 22** (1970-tallet, huset ble fraktet med containerbåt fra USA)
- **Amerikahus i Museumsveien 11** (1920-tallet, kataloghus fra Sears)
- **Skilt i Østhasselstrand** («88th Street»)
- **Trafoen ved Lista fyr** (med Kennedy-motiv)

Uthavner, sjøfart og kystkultur

Uthavnene er kan hende Sørlandets viktigste og mest verneverdige kulturmiljøer. Med sine tettbygde trehusmiljøer, med hus mer eller mindre vegg i vegg og så å si på bryggekannten, sitt spesielle kulturlandskap og sine minner etter flere hundre år med havnevirksomhet, losing og handel representerer de miljøer som i denne spesielle tapningen kun finnes her. I så måte kan de sammenlignes med stavkirkene eller den håndfullen andre kulturminner som i dag representerer Norge på Unescos liste over verdensarv. Fylkeskommunen har derfor vedtatt å arbeide for at de sørlandske uthavnene får verdensarvstatus.

Kulturminneplanen følger opp dette vedtaket gjennom å peke ut de tre uthavnene i Farsund (Loshavn, Eikvåg og Skarvøy) som viktige kulturmiljøer. Planen følger også opp anbefalingene i landsverneplanen for maritim infrastruktur når det gjelder havneutbyggingene på Lista fra slutten av 1800-tallet og fremover.

Videre er det blant annet lagt vekt på å sikre et representativt utvalg kulturmiljøer i skipperbygda Spind, og viktige områder på øyene i Spindskjærgården.

Spesielt viktige anlegg

- Uthavnsmiljøet på Skarvøy med kirkegården
- Uthavnsmiljøet i Loshavn
- Uthavnsmiljøet i Eikvåg
- Gårdshavn og nyere havneutbygging i Verevågen
- Gårdshavn og nyere havneutbygging i Stavstø

- Østhasselstrand med redningsstasjonen og moloer
- Havn og molo i Jøllestø
- Gårdshavn i Sandvikstrand
- Gårdshavn i Ellestrand
- Kulturlandskap på Vikelen med ruiner, strandtufter m.v.
- Bygningsmiljø og kulturlandskap på Ullerøy
- Bygningsmiljø på Birkenes, inkludert
  - Skipperhus på 209/1
  - Skipperhus på 209/4
  - Skipperhus på 209/6
- Bygningsmiljø og kulturlandskap i Trånevåg, inkludert
  - Skipperhus på 219/1
- Bygningsmiljø og kulturlandskap i Spindanger, inkludert
  - Skipperhus på 200/12
  - Skipperhus på 200/13
  - Skipperhus på 200/14
  - Skipperhus på 200/17
  - Skipperhus på 200/58
- Bygningsmiljø og kulturlandskap i Reisvåg, inkludert
  - Skipperhus og uthus på 206/6
  - Skipperhus på 206/20
- Bygningsmiljø og kulturlandskap på Langøy
- Hummerdus
- Færøytårnet
- Varnes fyr
- Søndre Katland fyr
- Måkestillinger på holmene utenfor Loshavn

Kompassrose Skarvøy

- Måkestillinger på holmene utenfor Jøllestø
- Parafinbua ved Krossnessundet
- Bøyenaustet på Rebekkas holme i Eikvåg
- Ruiner etter Sørlandske Staalbeton Skibsbyggeri AS i Helvigstranda
- Kolerakirkegård og karantenehavn på Terøy
- Tareveier i Vågsvollvika
- Einarsnes med spor etter sædefiske og ruinene etter J. Lunds anlegg for tørking av klippfisk
- Sandøy med spor fra hummereksperten vest på øya
- Kompassrose på Kjøholmen
- Kompassrose på Skarvøy
- Kompassrose i Eikvåg
- Galeasen Adella
- Listerskøyta Linda
- Listerbåten Prøven

Samferdsel

Fra gammelt av var sjøveien hovedferdselsåren for de fleste i Farsund, og de viktigste «riksveiene» i området var de etappene av leden langs kysten som gikk over land, med andre ord drageidene Listeid og, i mindre grad, Briseid. Listeid er spesiell i nasjonal sammenheng fordi eidet fremdeles benyttes på «gamlemåten», med transport av båter over land mellom Framvaren og Eidsfjorden.

På eldre kart er det bare de to eidene og rideveien gjennom Spind fra Spindsodden til Lyngdal, der man kunne koble seg på Postveien langs kysten, som er vist. Men det fantes selvsagt mange mindre veier. Over det flate Lista gikk det en ridevei som i stor grad fulgte den delvis bevarte Kongeveien som ble bygd mellom Farsund og Jøllestø i 1770-årene, og ellers gikk det stier mellom gårder og grender. Kirkeveier og -stier var også et viktig innslag i det lokale transportlandskapet.

Straumen svingbro fra 1902. En av de siste i landet som fortsatt er bruk

Utover på 1800-tallet ble ferdselen til lands revolusjonert, og det ble anlagt en rekke kjerre- og etter hvert kjøreveier mange steder i kommunen, både i offentlig og privat regi. Bygder og grender ble koblet sammen med veier av en helt annen standard enn tidligere, og rutebåter gjorde lokal og regional sjøtrafikk enklere og mer regelmessig.

I kulturminneplanen er et utvalg av veirelaterte kulturminner tatt med. Planen ivaretar også de regionalt viktige veiminnene i Statens vegvesens rapport, Vegminner i Vest-Agder (2000).

Spesielt viktige anlegg

- Listeid
- Briseid med Logedalen
- Postveien gjennom Spind
- Kongeveien Lunde – Østre Hauge
- Veien Penne – Jøllestø
- Bøensbakken, inkludert
  - Bjelkebru ved Neset
  - Hestetroa i bunnen av bakken
- Vondestien
- Bevarte deler av Presteveien Briseid – Fulland, inkludert
  - Rundabruna på Sande
- Presteveien i Spind
- Kirkestien Spindanger – Spind
- Kirkestien Elle – Vanse kirke
- Poststien fra Logestrand til Kjørkleiv
- Skolestien Laundal – Svindal over Skarpheia
- Svingeveien til Rødland på heia
- Kjøreveien på Langøy
- Eldre vei på Øynas nordside
- Fv Listeid – Gjervollstad
- Fv Drange – Dragedalen

Gammel vegviser, tatt vare på og montert i privat hage

- **Straumen bru**, inkludert
- Veiviser i betong på Straumsland
- **Fergeleiene på Farøy og Spindsodden**
- **Fergeleiene ved Øyvollsundet, inkl. trekkferga** (nå på Listeskøyta kystkultursenter)
- **Den røde telefonkiosken i Brogaten**

Kulturlandskap

Farsund kommune er Vest-Agders største jordbrukskommune, og Lista ett av landets eldste jordbrukslandskap. Dette gjenspeiles i det pågående arbeidet med utvalgt kulturlandskap Vest-Lista, og Vest-Lista er prioritert også i kulturminneplanen. Flere andre viktige kulturlandskap er omtalt andre steder i planen. Det er dessuten valgt ut enkelte andre kulturmiljøer som på ulik måte viser særtrekk ved kulturlandskap og byggeskikk i Farsund, som langhustradisjon (listahusene), stegeverkskonstruksjon og landsbystruktur.

Spesielt viktige miljøer

- **Vest-Lista** (utvalgt kulturlandskap)
- **Veretunet**
- **Stavetunet**
- **Elle**, inkludert
- Gjestgiveriet
- Langløa
- **Klungland**
- **Frøysti**, inkludert
- Listahus på 58/1
- Listahus på 58/5
- **Området ved Spind kirke**

Arkeologiske kulturminner

Et utvalg av arkeologiske kulturminner som kommunen vil prioritere i skjøtsels- og formidlingssammenheng i samarbeid med fylkeskommunen og andre aktører:

- **Pennefeltet** (bergkunst, røyser og gårdsanlegg)
- **Sausebakk** (gravfelt)
- **Forbergodden** (bergmaling)
- **Lundefeltet** (gravhauger)
- **Storhaugene langs Kongeveien**, inkludert
- **Sverreshaug**
- **Gravhaugene i Marka**
- **Vedehaugen på Brekne**
- **Steinalderboplasser på Skjolnes**
- **Nausttuft på Kjørrefjord**
- **Salsslottet** (bygdeborg)
- **Båtgropene på Sande**, inkludert
- Funnstedet for Sandefunnet
- **Kviljosteinen** (bergkunst)
- **Runeinnskriften i Framvaren**
- **Dåreid** (fraflyttet tun)
- **Knustad** (gårdsanlegg)
- **Sigersvoll** (funnsted m.v.)
- **Gravrøysene på Hummerdus**
- **Gravrøys på Rauna**
- **Skeibrokroysa**
- **Husebysteinen** (runestein)
- **Farsundsteinen** (runestein)
- **Vågsvollvika** (strandgravfelt)
- **Kjørrefjord** (bautasteiner)
- **Rødland i Spind** (gravrøys)
- **Årikstad i Spind** (gravrøys)

Marka skytefelt er et spennende område med en rekke kulturminner.

Gul liste

«Gul liste» er kommunens egen oversikt over verneverdige, men stort sett ikke formelt vernede kulturminner i Farsund. Listen er omfattende, men ikke uttømmende. Den gule listen er ikke rettslig bindende i seg selv. Bygninger og anlegg på listen bør underlegges en grundigere behandling enn ellers når det skal utarbeides reguleringsplaner, søkes om endring eller rivning m.v.

Normalt bør ikke kulturminner på Gul liste rives eller endres vesentlig når det gjelder eksteriør. Hovedregelen bør være at kulturminner på Gul liste reguleres med hensynssone dersom de omfattes av pågående planarbeid.

Listen bør i noen grad være dynamisk, og kan revideres ved behov.

Tallene viser til posisjon i kart

Krigsminner/Festung Lista kulturmiljø

- 1 **Marka fort**, inkludert
  - Infanteristøttepunkt på Vesthassel
  - Infanteristøttepunkt på Østhassel
  - Fangeleiren på Midthassel
- 2 **Nordberg fort** (anlegg utenfor selve fortet, som er vedtaksfredet)
  - Peilestilling Kjølleberghammeren
  - Peilestilling Stavstø
  - Tidligere fortområde i Stavstø/Trihauan
  - Nærforsvarsanlegg i Hålebukta
  - Nærforsvarsanlegg på Steinodden
- 3 **Varnes fort**, inkludert
  - Russerveien
- 4 **Loshavn fort**
- 5 **Einarsnes fort**
- 6 **Lista flyplass**, inkludert
  - Festung Lista hangarmuseum
  - Lista flymuseum
  - Splinhangarer
  - Dumpeplasser for fly og krigsmateriell ved Tyskerstripa/Slevdalsvannet og meieriområdet på flyplassen
- 7 **Lemmebanen** inkludert
  - Splinhangarer
- 8 **Bevarte deler av Lundebanen**, inkludert
  - Sandvaskeriet på Nesheim
- 9 **Ellenes fangeleir** («steinhuset»)
- 10 **Infanteristøttepunkt på Lista fyr**
- 11 **Infanteristøttepunkt på Åsen**
- 12 **Radarstilling på Østre Hauge**
- 13 **Bunker på Borhaug**

- 14 **Kommandobunker på Vestre Hauge**
- 15 **Bunkere på Tjørveneset**
- 16 **Kommandoplass** (tunnelanlegg) i Trollkjørka
- 17 **Fangebrakke og trapp** («Tyskertrappa») på Skeime
- 18 **Minnestøtte på Steinodden**
- 19 **Bauta over falne fra Spind ved Spind kirke**
- 20 **Bauta over falne fra Herad ved Herad kirke**
- 21 **Bauta over falne fra Farsund på Møllehaugen**
- 22 **Minnestøtte over sovjetiske soldater på Møllebakken ved Nesheim**
- 23 **Bauta over falne sovjetsoldater på Lista ved Vanse kirke**

Farsund sentrum kulturmiljø

- 24 **Trapper og trappegater i Farsund**
- 25 **Bybrønnene**, inkludert
  - Nesibrønnen i Brogaten
  - Fuglekjella i Skougaards gate
- 26 **Bebyggelsen rundt Torvet fra før bybrannen**, inkludert
  - Backes bu (Brogaten 4)
  - Det murede pakkhus (Torvgate 1C)
  - Buchs hus (Brogaten 2)
  - Reymerts hus (Jochum Lunds plass 7)
  - Tollboden (Strandgaten 18)
  - Strandgaten 5
  - Eilertsbakken 1
  - Kulturbokhandelen (Torvet 2)
  - Gamle Kreditkassen (Torvet 3)
  - Kirkegaten 3
  - Strandgaten 7
  - Strandgaten 12
  - Strandgaten 14
  - Strandgaten 16
- 27 **Jugendhusene i Strandgaten** (Strandgaten 2, 4, 6, 8 og 10)
- 28 **Storgaten 3** (Kompaniet Lunds kansellibygning)
- 29 **Havnegaten 1**
- 30 **Trehusmiljøet på Vestersiden**, inkludert
  - «Sanketeina» (Vestersiden 13)
  - Vestersiden 8-9
  - Vestersiden 11
  - Adolf Sørensens hus (Vestersiden 5)
  - Waages hus (Brogaten 26)
  - Øyvoldsbrygga («Drankernes brønn» og «Viktigbryggen»)
- 31 **Båthusene på Naudodden**
- 32 **Badehuset på St. Helena**
- 33 **Pissoaren på Verven**
- 34 **Varbak**
- 35 **Farøyparken**
- 36 **Villabebyggelsen på Farøy**, inkludert
  - Lyngdalsveien 7 (arkitekt T. Schoder)
  - Farøyveien 3

- Farøyveien 7
- Farøyveien 9
- Farøyveien 15
- Lyngdalsveien 4

- 37 Husan
- 38 Gamleskolen på Hauen (Eilert Sundt VGS)
- 39 Sjømannshjemmet (arkitekt G. Tallaksen)
- 40 Rederiet (arkitekt T. Schoder)
- 41 Mosvold hvilehjem (arkitekt T. Schoder)
- 42 Brøvigs rederi (arkitekt S. Nicolaysen)
- 43 Villa Lundegaard (Skougaards gate 10, arkitekt O.E. Slaatto)
- 44 Solhougen (arkitekt T. Hauff)
- 45 Sunde gård (Lundeveien 4)

Vanse kulturmiljø

- 46 Skollevollbygget (Oreveien 2)
- 47 Herredshuset (Nordre vei 11)
- 48 «Følet» (Nordre vei 9)
- 49 Distriktslegeboligen (Nordre vei 17)
- 50 Slevdalhuset med hagen (Omlandsveien 4)
- 51 Samuelsens hus (Omlandsveien 2)
- 52 Vanse sparebank (arkitekt T. Schoder, Nordre vei 6)
- 53 Lunderhaug 9 (arkitekt T. Schoder)
- 54 Selvaaghuset (Nordre vei 13)
- 55 Husmorskolen/Røde kors-huset (Dyngvollveien 10)
- 56 Vanseborg (tidl. husmorskole) med uthus (Lunderhaug 3)
- 57 Talvigs hus (Dyngvollveien 2)
- 58 Sverre Reinertsens hus (Oreveien 8)
- 59 Vanseheim (Holmenveien 9)
- 60 Holmenveien 12 (arkitekt T. Schoder)
- 61 Friluftsmuseet ved gamle Lista museum
- 62 Hetland skolemuseum
- 63 Abelkanalen fra Brastadvannet
- 64 Den steinsatte Vansebekken
- 65 Minnesmerket over kystvernet 1808-1809 ved Vanse kirke

Vestbygda kulturmiljø

- 66 Borhauggarden
- 67 Tjørvegarden
- 68 Molo med betongskrog i Tjørvebukta
- 69 Sjøbuer i Borshavn
- 70 Båttstøer i Vågsvollvika
- 71 Båttstøer i Grettestø
- 72 Båttstøer i Tjørvebukta
- 73 Listeskøyta kystkultursenter/Brekneholmen båtbyggeri
- 74 Trafoer ved Postveien
- 75 Borhaug skole
- 76 Lista fyr

Forsamlingshus og kirker

- 77 Valhalla på Sunde
- 78 Baus hus og forsamlingshus på Knivsland
- 79 Loshavn bedehus
- 80 Langeland bedehus
- 81 Metodistkirken på Langåker
- 82 Spind ungdomshus
- 83 Festiviteten på Nordhassel
- 84 Herredshuset på Sande (opprinnelig bygd som fast skole i 1845)
- 85 Kommunelokalet i Spind med stall og bårerhus
- 86 Vestbygda kapell
- 87 Spind kirke
- 88 Vanse kirke
- 89 Herad kirke
- 90 Frelserens kirke med Lundenes gravsted

Kulturminner knyttet til det amerikanske Lista

- 91 Apartment No 9 museum og utstilling
- 92 Brooklyn Square
- 93 Amerikahus i Hasselveien 129 (1920-tallet, kataloghus fra Sears)
- 94 Amerikahus i Nordbygdveien 60 (1920-tallet)
- 95 Amerikahus i Nordhasselveien 12 (1930-tallet)
- 96 Amerikahus i Dyngvollveien 16 (1950-tallet)
- 97 Amerikahus i Holmenveien 19 (1950-tallet)
- 98 Amerikahus i Torpveien 8 (1950-tallet)
- 99 Amerikahus i Kjørestad Terrasse 30 (1950-tallet)
- 100 Amerikahus i Vestre Vere 5 (ca. 1960)
- 101 Amerikahus i Postveien 65 («Bermuda-Tom» sitt hus, 1960-tallet)
- 102 Amerikahus i Heia 22 (1970-tallet, huset ble fraktet med containerbåt fra USA)
- 103 Amerikahus i Museumsveien 11 (1920-tallet, kataloghus fra Sears)
- 104 Skilt i Østhasselstrand («88th Street»)
- 105 Trafoen ved Lista fyr (med Kennedy-motiv)

Kulturminner knyttet til uthavner og kystkultur

- 106 Uthavnsmiljøet på Skarvøy med kirkegården
- 107 Uthavnsmiljøet i Loshavn
- 108 Uthavnsmiljøet i Eikvåg
- 109 Gårdshavn og nyere havneutbygging i Verevågen
- 110 Gårdshavn og nyere havneutbygging i Stavstø
- 111 Østhasselstrand med redningsstasjonen og moloer
- 112 Havn og molo i Jøllestø
- 113 Gårdshavn i Sandvikstrand
- 114 Gårdshavn i Ellestrand
- 115 Kulturlandskap på Vikelen med ruiner, strandtufter m.v.
- 116 Bygningssmiljø og kulturlandskap på Ullerøy
- 117 Bygningssmiljø og kulturlandskap i Trånevåg med skipperhus

- 118 Bygningmiljø og kulturlandskap i Spindanger med flere skipperhus
- 119 Bygningmiljø og kulturlandskap i Reisvåg inkludert skipperhus, og våningshus og uthus på Nododden
- 120 Bygningmiljø og kulturlandskap på Langøy
- 121 Hummerdus
- 122 Færøytårnet
- 123 Varnes fyr
- 124 Søndre Katland fyr
- 125 Måkestillinger på holmene utenfor Loshavn
- 126 Måkestillinger på holmene utenfor Jøllestø
- 127 Parafinbua ved Krossnessundet
- 128 Bøyenaustet på Rebekkas holme i Eikvåg
- 129 Ruiner etter Sørlandske Staalbeton Skibsbyggeri AS i Helvigstranda
- 130 Kolerakirkegård og karantenehavn på Terøy
- 131 Tareveier i Vågsvollvika
- 132 Einarsnes med spor etter sædefiske og ruinene etter J. Lunds anlegg for tørking av klippfisk
- 133 Sandøy med spor fra hummereksperten vest på øya
- 134 Kompassrose på Kjeholmen
- 135 Kompassrose på Skarvøy
- 136 Kompassrose i Eikvåg
- 137 Galeasen Adella (Ikke i kartet)
- 138 Listerskøyta Linda
- 139 Listerbåten Prøven (Ikke i kartet)
- Samferdselsminner*
- 140 Listeid
- 141 Briseid med Logedalen
- 142 Postveien gjennom Spind
- 143 Kongeveien Lunde – Østre Hauge
- 144 Veien Penne – Jøllestø
- 145 Bøensbakken, inkludert
- Bjelkebru ved Neset
- Hestetroa i bunnen av bakken
- 146 Vondestien
- 147 Bevarte deler av Presteveien Briseid – Fulland, inkludert
- Rundabruna på Sande
- 148 Presteveien i Spind
- 149 Kirkestien Spindanger – Spind
- 150 Poststien fra Logestrand til Kjørkleiv
- 151 Svingeveien til Rødland på heia
- 152 Kjøreveien på Langøy
- 153 Eldre vei på Øynas nordside
- 154 Fv Listeid – Gjervollstad
- 155 Fv Drange – Dragedalen
- 156 Straumen bru, inkludert
- Veiviser i betong (flyttet til Suttevika)
- 157 Fergeleiene på Farøy og Spindsodden
- 158 Øyvollferga, ferjeleiene
- 159 Den røde telefonkiosken i Brogaten
Kulturlandskap
- 160 Vest-Lista (utvalgt kulturlandskap) (eget kart)
- 161 Veretunet
- 162 Stavetunet
- 163 Elle, inkludert
- Gjestgiveriet
- Langløa
- 164 Klungland
- 165 Frøysti, inkludert
- Listahus på 58/1
- Listahus på 58/5
- 166 Området ved Spind kirke
- Andre kulturminner*
- 167 Kvernhusmiljø på Hervoll
- 168 Åmdal møller
- 169 Mathias Skeibroks verksted på Skeibrok
- 170 Kristen Bilthoggers hus i Høygård (Høygårdsveien 2)
- 171 Smie på Log
- 172 Listahus med hage og brønn på Hagen, Øyvoll (Øyvoll 21)
- 173 Listahus på Briseid («Gamleheim»)
- 174 Listahus på Skeibrok (Mathias Skeibroks vei 117)
- 175 Porten (Listahus i Omlandsveien 90)
- 176 Slottsgården (kaperhus på Vere (Vestre Vere 19)
- 177 Åptahuset (Spindsodden 21)
- 178 Kjørrefjord (tidl. planteskole, Nordre vei 456)
- 179 Gjestgiveri med bryggerhus i Jøllestø (Jølleveien 141)
- 180 Julius Olsens hus på Helvig (Helvik Brygge 4)
- 181 Våningshus på Helvig (Helvikveien 182)
- 182 Søren Davidsens gård på Helvig (Helvikveien 161)
- 183 Våningshus på Meberg (Meberg 28)
- 184 Kårhus på Vestre Hauge (gnr. 91/18)
- 185 Stabbur på Dårleid (Dårleidveien 29)
- 186 Fraflyttet klyngetun («gammeltun») på Dårleid
- 187 Beiske kraftstasjon
- 188 Skolehuset på Espeland
- 189 Skolehuset på Viestad
- 190 Skolehuset på Tveit
- 191 Skolehuset på Langøy
- 192 Kjune/korntørke på Meland
- 193 Prestegården på Sande
- 194 Bellevue, Reidar Rudjords atelier på Sunde
- 195 De 4 trær i Eikvåg
- 196 Jeremias hage på Fulland
- 197 Steinhage på Spindanger
- 198 Bøckmanns hage på Øyhovden (tilh. Øyhovden 104 og 109)
- 199 Hage på Knivslund (Omlandsveien 158)
- 200 Hagen på Vanse prestegård

201 Grensestein mellom Farsund og Lista på Varbak	228 Torvgaten 8
202 Grensestein mellom Farsund og Spind på Spindsodden	229 Kirkegaten 4
203 Grensemerke mellom Lista og Herad ved Bøensbakken	230 Kirkegaten 5
204 Geirokrossane i Spind	231 Kirkegaten 7
205 Tidl. skytebane i Spind	232 Kirkegaten 8
206 Tidl. kjeglebane på Prestøy	233 Storgaten 1A
207 St. Olavsvarde på Ravneheia	234 Storgaten 13B
208 UTGÅR: «Lars under Helleren» (boligheller) på Saudland	235 Storgaten 17
209 Kirkemurtrapp ved Farsund nye kirkegård	236 Storgaten 16A
210 «Russerbruna» på Lomsesanden	237 Listerveien 1
211 Kolerakirkegården på Nedre Skeime	238 Torvet 4
212 «Russergravene» i Eikvåg	239 Theis Lundegaards gate 6
213 Skipperhus i Bekkevik (184/1)	240 Havnegaten 9
214 Skipperhus på Grobo (194/1)	241 Sundeveien 5
215 Skipperhus på Vik (195/10)	242 Skipperveien 1 (arkitekt O. Ibsen)
216 Skipperhus på Viestad (222/4)	243 Varbakgaten 3
217 Skipperhus i Lyngsvåg (223/3)	244 Sundeveien 13
218 Skipperhus på Helle (228/1)	245 Markeveien 3
219 Skipperhus på Helle (228/10)	246 Gabriel Lunds gate 27 (arkitekt C.A. Christiansen)
220 Skipperhus på Våge (237/2)	247 Kjørestadveien 11 (arkitekt M. Køhn)
221 Kjørrefjordveien 2 med hus og hage	248 Stave bedehus
222 Nordre vei 436 på Kjørrefjord	249 Farsund kino (arkitekt Sven Nicolaysen)
223 Skolestien Laundal-Svindal	250 Nortun (tidl. Nordbygda skole)
224 Skougaards gate 17	251 Bygningstiljø Birkenes inkl skipperhus
225 Skougaards gate 19	252 Laundal med Poddeloftet
226 Skougaards gate 14	253 Listahus på Ore (Oreveien 58)
227 Skougaards gate 15	254 Sammenbygd hus i Jøllevien 126/128
	255 Aktien, Nordbygdv 130
	256 Jøllevien 37
	257 Gulebua

Jeremias hage, Fulland

Strategier for kulturminnevern i Farsund

Farsund kommune vil legge følgende strategier til grunn for det videre arbeidet med kulturminner:

Vern

- Samarbeid med eiere av kulturminner
- Legge til rette for lokale ordninger som gjør det mer attraktivt å eie et fredet kulturminne og utrede konsekvensene av fritak for eiendomsskatt for fredete kulturminner
- Synliggjøre kulturarv som satsingsområde i budsjettssammenheng og vurdere å opprette egen tilskuddsordning for kulturminner
- Samarbeid med frivillige miljøer – fra historielag, venneforeninger, kystlag og private museer til Am car-klubb
- God informasjon til eiere og innbyggere
- Øke kompetansen om kulturminner, bruk, istandsetting og økonomiske tilskuddsordninger
- Legge byggeskikkveilederen (2017) til grunn for forvaltningen av NBI-området i Farsund sentrum
- Legge veileder for uthavnene (2015) til grunn for forvaltningen av uthavner og andre historiske havnemiljøer i kommunen
- Bruke bestemmelsene i Plan- og bygningsloven aktivt for å motvirke at viktige kulturminner forfaller

Forvaltning

- Bedre samarbeid på tvers av etater i kommunen og etablering av tverrsektorielt kulturminneteam
- Vurdere å opprette stilling som by-/kommuneantikvar for å koordinere det lokale kulturminnearbeidet og tilføre nødvendig kulturminnekompetanse til kommuneadministrasjonen

- Være en god eier og forvalter av egne kulturminner
- Effektiv, moderne og kunnskapsbasert forvaltning som til enhver tid har tilgang til oppdatert og digitalisert kunnskap
- Effektiv saksbehandling og god service til innbyggerne

Formidling

- Innbyggere og besøkende skal få kunnskap om Farsunds historie gjennom god formidling og tilrettelegging av kulturminner
- Videreføre satsingen på utvalgt kulturlandskap Vest-Lista
- Videreføre satsingen på Festung Lista
- Styrke formidlingen av Det amerikanske Lista
- Bidra til å videreutvikle Vest-Agder-museet/Lista museum som lokal formidlingsaktør
- Digitale verktøy skal brukes aktivt for å formidle historien

Verdiskaping, bruk og gjenbruk

- Videreføre og styrke samarbeidet om «Uthavner i verdensklasse»
- Videreutvikle kulturminnekvalitetene i Farsund sentrum og i de andre tettstedene i kommunen
- Fortsatt legge til rette for sykkel-, vandre- og padleruter med kulturminner i fokus
- Aktivere og legge til rette for gjenbruk av krigsminner i nye sammenhenger
- Farsund kommune vil legge til rette for aktiv bruk av kulturminner i næring og annen verdiskaping

Husan brenner 1940

Handlingsplan

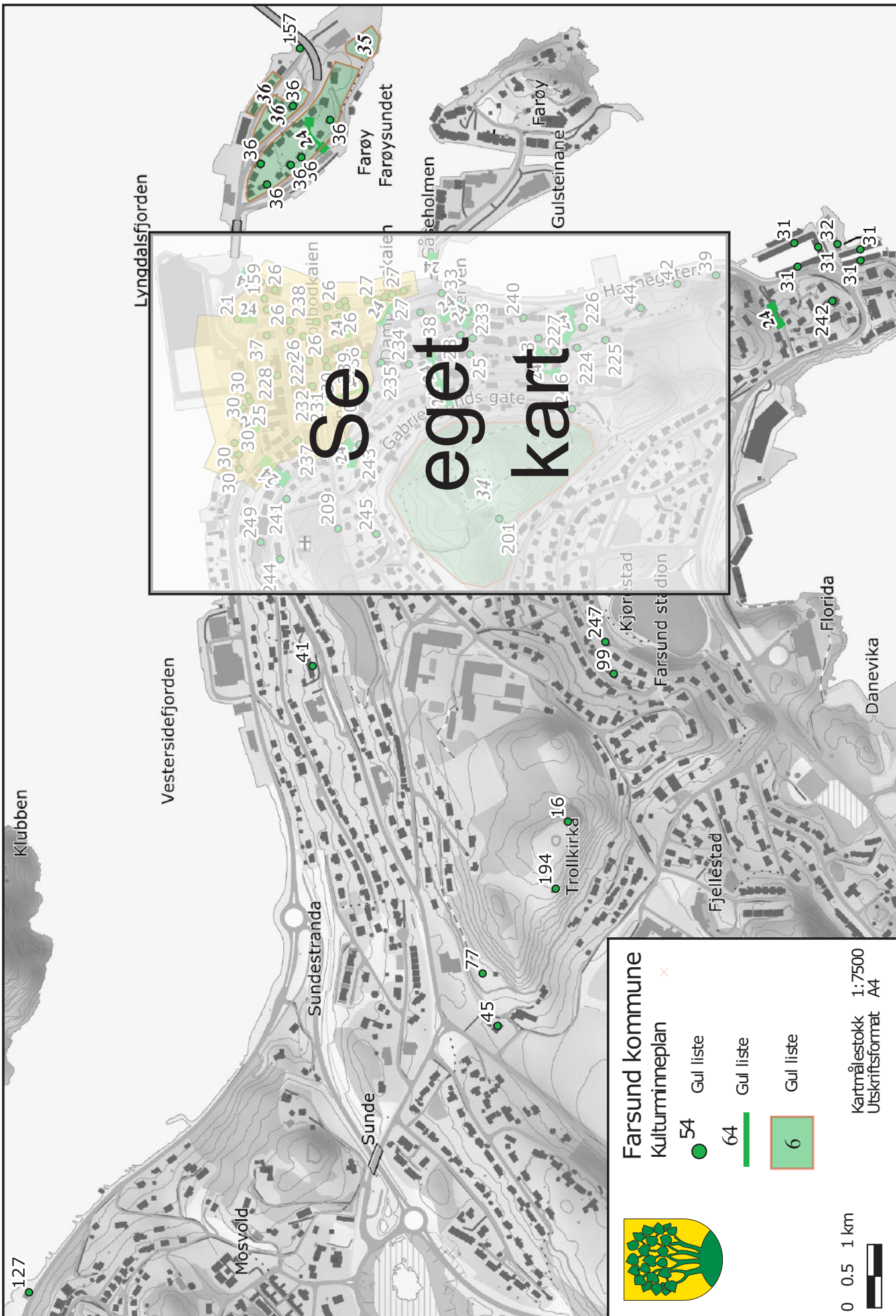
Med utgangspunkt i strategiene for kulturminnevern i Farsund, legges det opp til en enkel handlingsplan med tydelig vekt på overordnede tiltak, slik at kommunen kan stå bedre rustet for å ta en rolle innenfor kulturminnearbeidet.

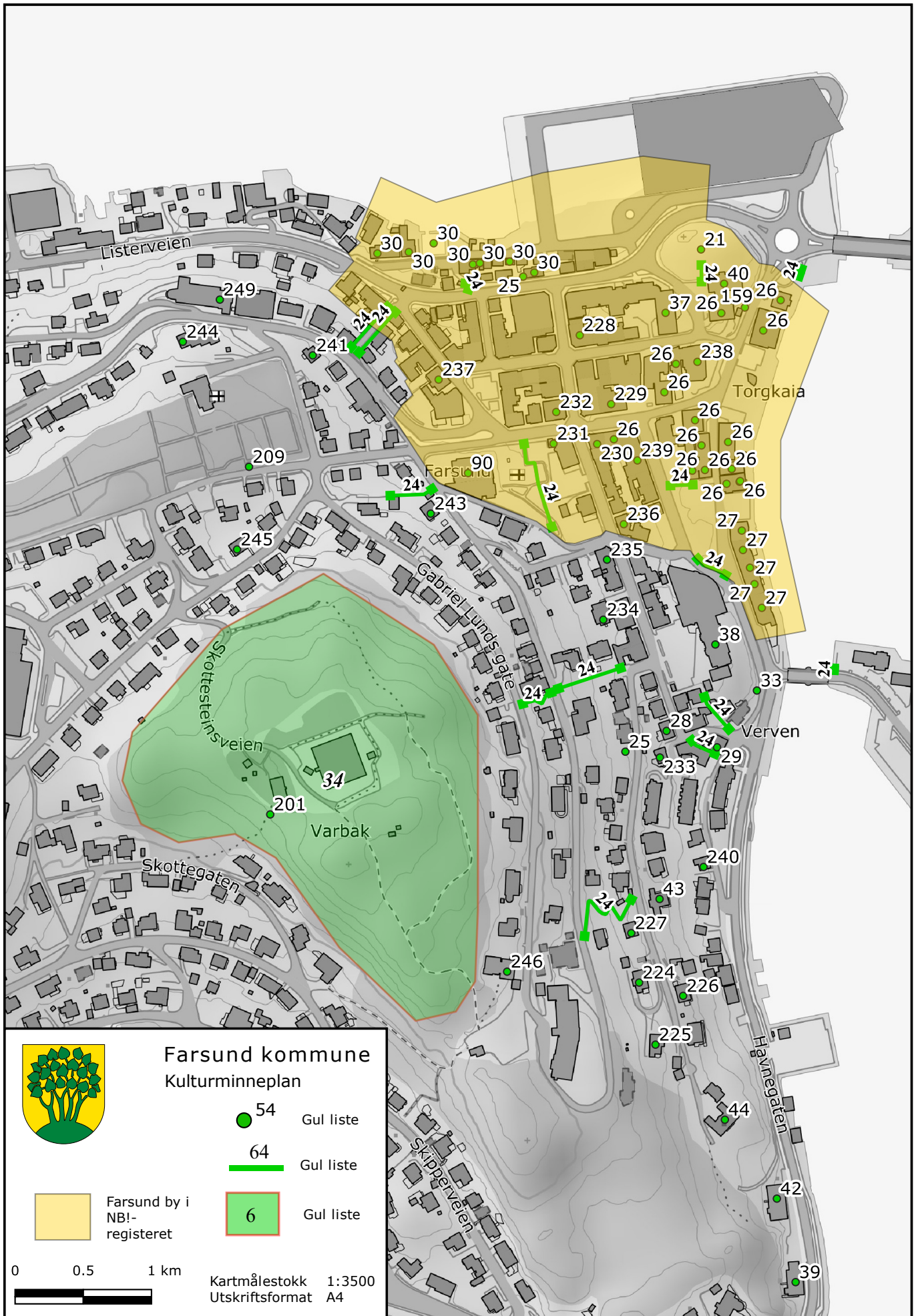
Prioriteringene i handlingsplanen er selvsagt ikke til hinder for at eiere eller frivillige miljøer gjennomfører tiltak i forhold til kulturminner eller -miljøer som er pekt ut som viktige i kulturminneplanen.

Tiltak

Hvor	Tiltak	Ansvar	Finansiering	Når
Kommunen	Etablere kulturminneteam og vurdere å opprette stilling som by-/kommuneantikvar	Kommunen	Kommune og fylkeskommune	2021
Kommunen	Utarbeide plan for skjøtsel, skilting og formidling av kulturminner på Gul liste	Kommunen	Kommune/ekst.	2022
Kommunen	Utarbeide skjøtelsesplaner for viktige arkeologiske kulturminner	Fylkeskommunen, kommunen	Fylkeskommune, Riksantikvaren og kommune	2021
Kommunen	Evaluere/gjennomgå Sefrak-registeret, med særlig vekt på kulturminnetyper som er angitt som viktige i planen	Kommunen	Fylkeskommune, Riksantikvaren og kommune	2021
Kommunen	Registrere prioriterte kulturmiljøer/-minner i Askeladden	Kommunen, fylkeskommunen	Kommune	2020
Kommunen	Utarbeide FDV-planer for de listeførte kirkene	Kommunen	Kommune/ekst	2021
Farsund sentrum	Lage brannsikringsplan for Vestersiden	Kommunen	Kommune/ekst.	2021
Farsund sentrum	Vurdere ny sentrumsplan	Kommunen	Kommune	2022
Farsund sentrum	Byhistorisk utstilling i Waages hus	Vest-Agder-museet IKS	VA-museet	2021
Farsund sentrum	Utrede etablering av kystkultursenter på Vestersiden	Sæløer og Lista kystlag, kommunen	Kommune/ekst	2020
Vanse/Lista	Utrede etablering av AmCar-utstilling/-museum	Lista AmCar Club, kommunen	Kommune/ekst	2022
Skarvøy	Utrede alternativ driftsmodell for kommunens hus i Skarvøy	Kommunen, Farsund undervannsklubb, Spind historielag m.fl.	Kommune	2020
Spind	Registrere bevarte skipperhus	Spind historielag	Privat	2022
Spind	Rydde og merke kirkestien Spind - Spindanger	Spind historielag	Privat	2020
Kommunen	Systematisere og digitalisere eksisterende stedsnavnsinnsamlinger	Kommunen m.fl.	Kommune	2023

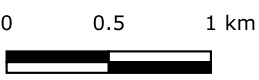

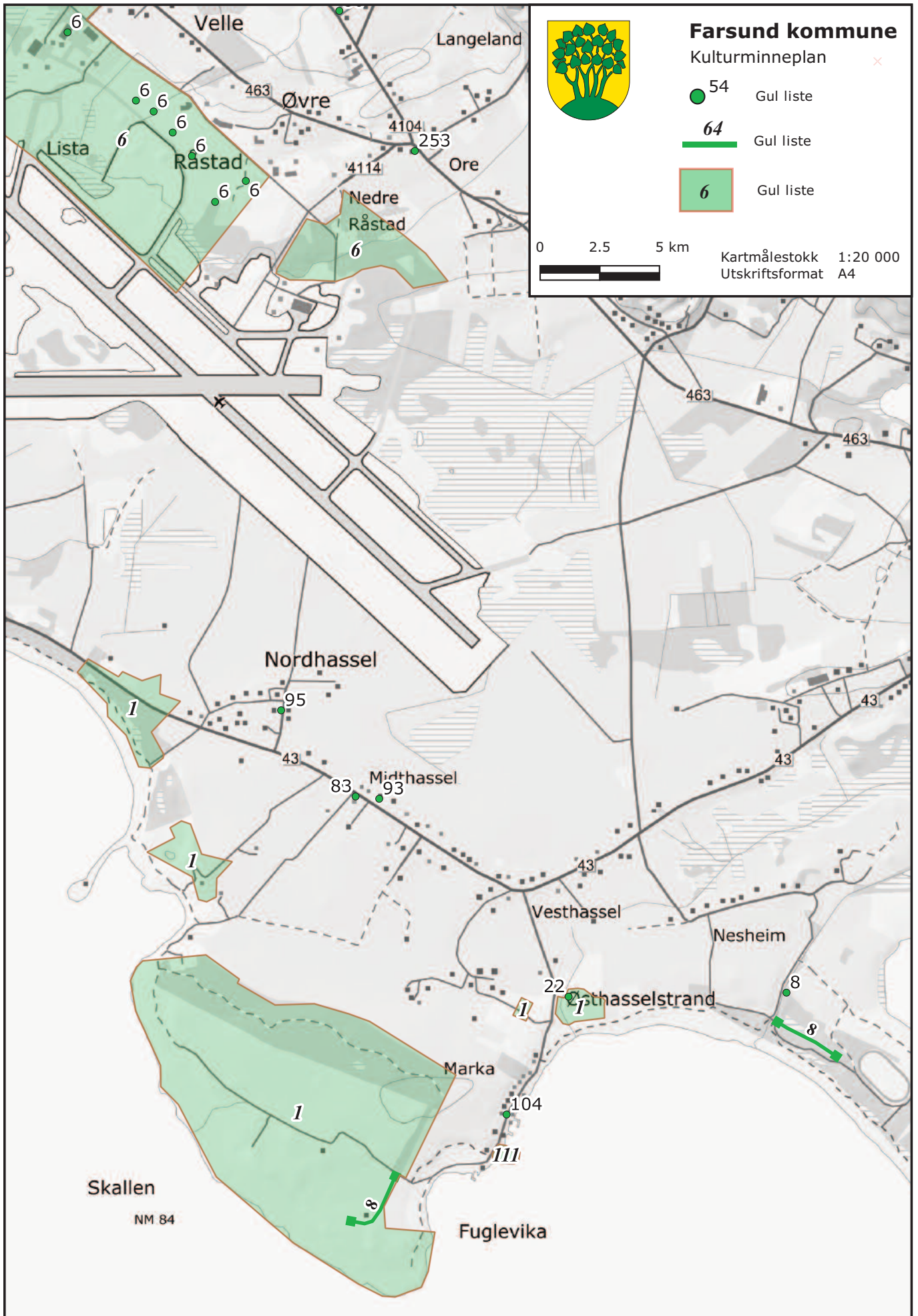
Farsund kommune
Kulturminneplan

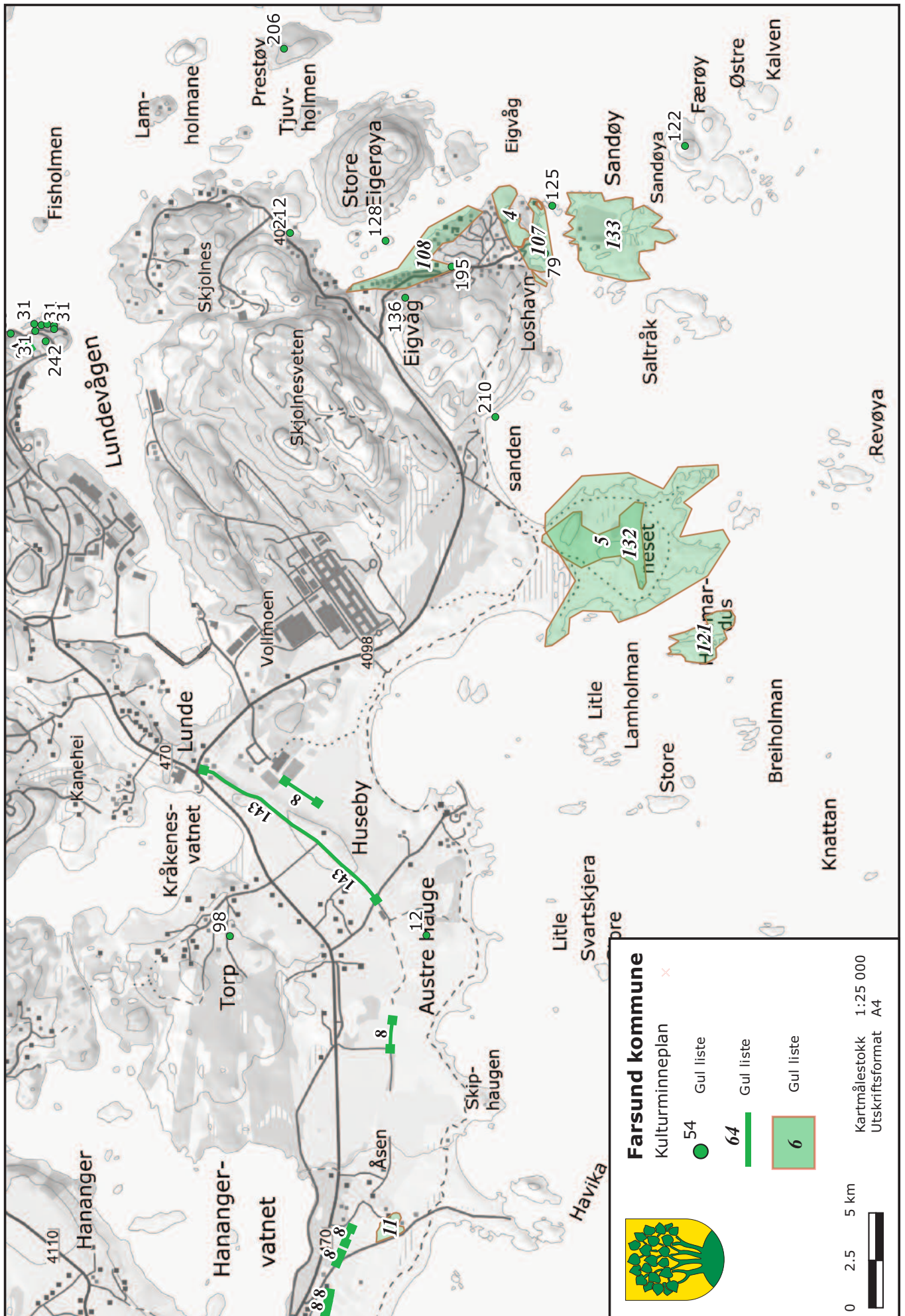
- 54 Gul liste
- 64 Gul liste
- 6 Gul liste

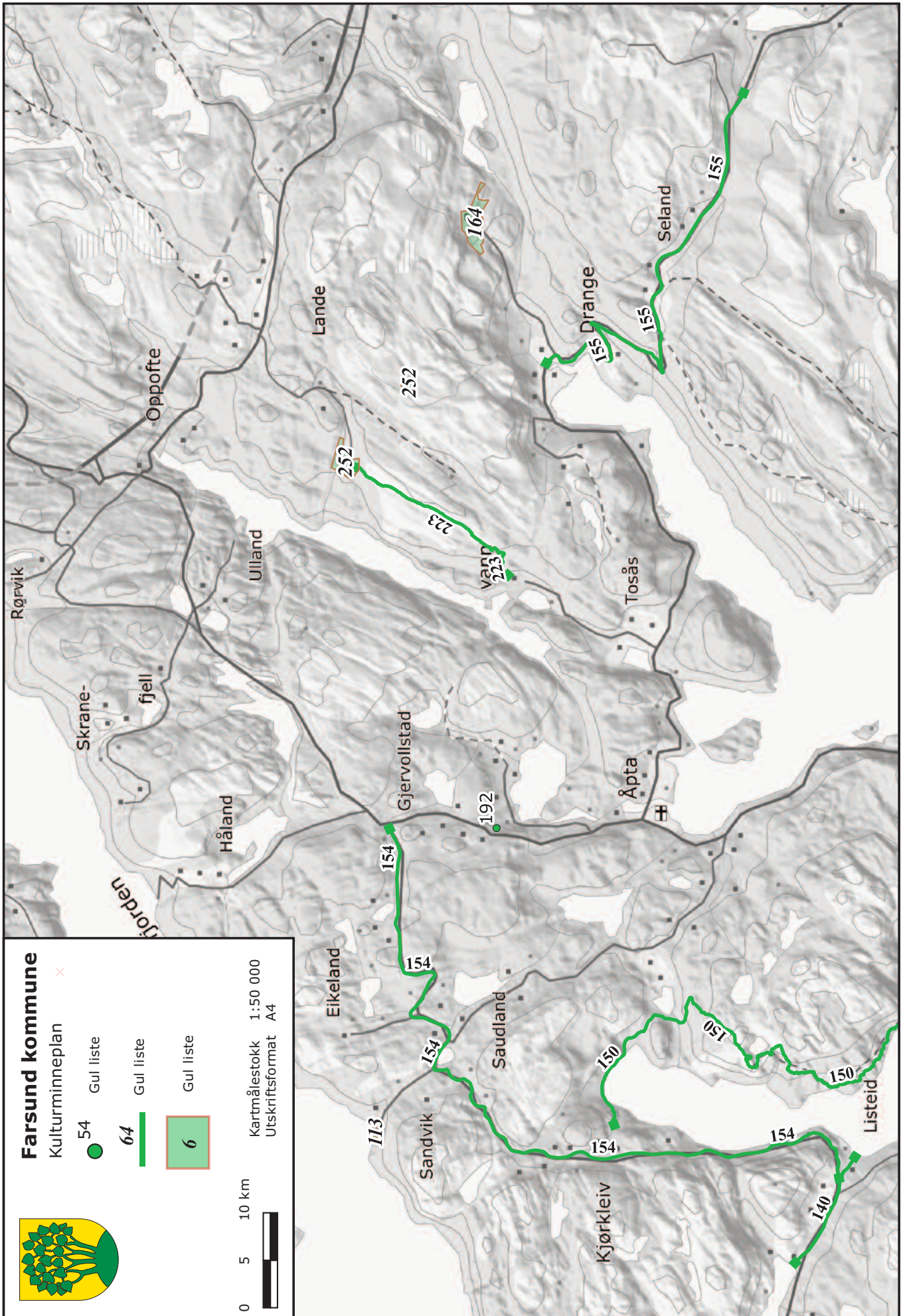
Farsund by i NB!-registeret

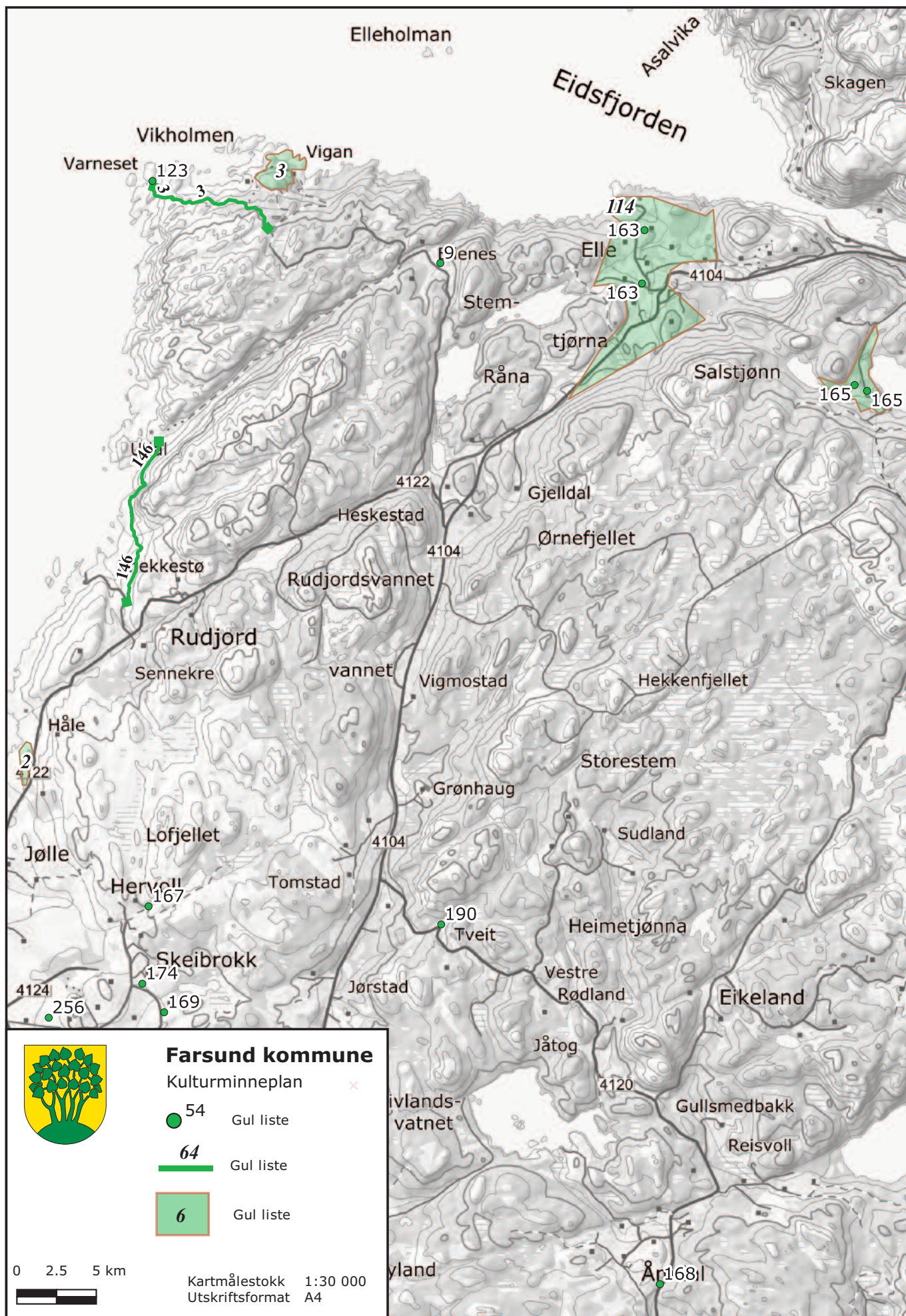

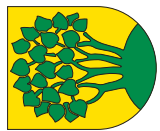
Kartmålestokk 1:3500
Utskriftsformat A4

Farsund kommune

Kulturminneplan ✕

● 54 Gul liste

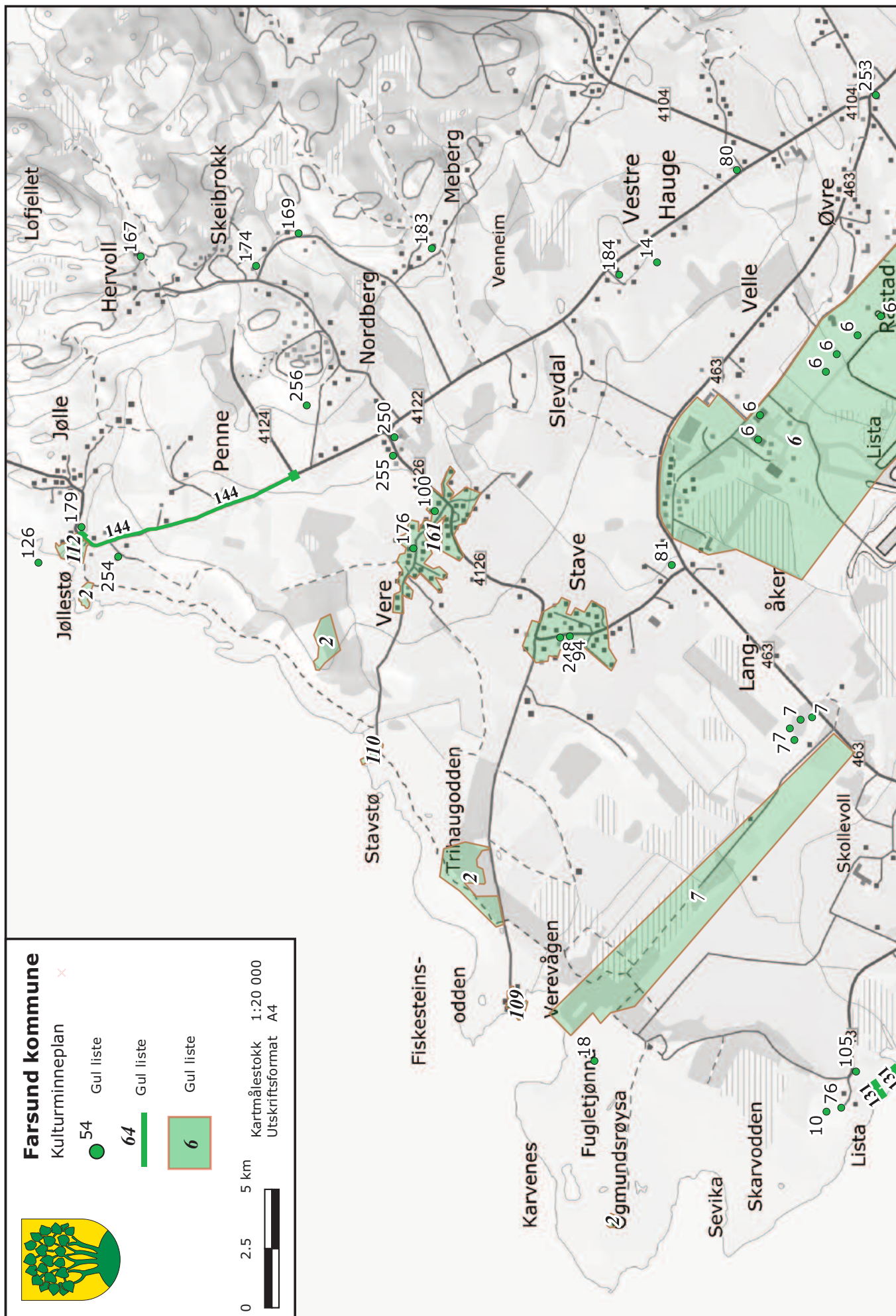
■ 64 Gul liste

■ 6 Gul liste

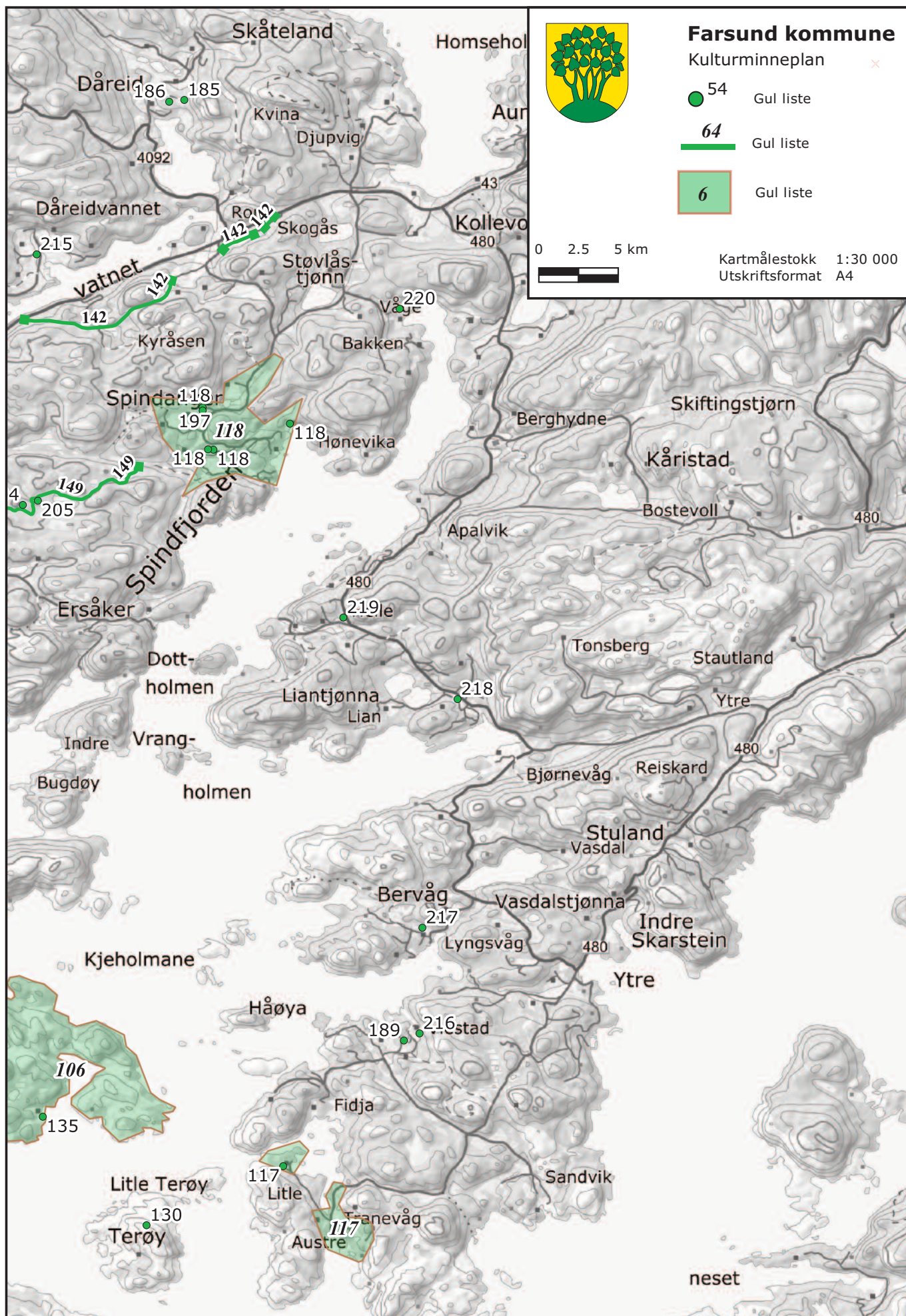
0 2.5 5 km

Kartmålestokk 1:20 000
Utskriftsformat A4

Farsund kommune

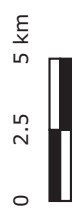
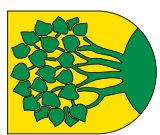
Kulturminneplan

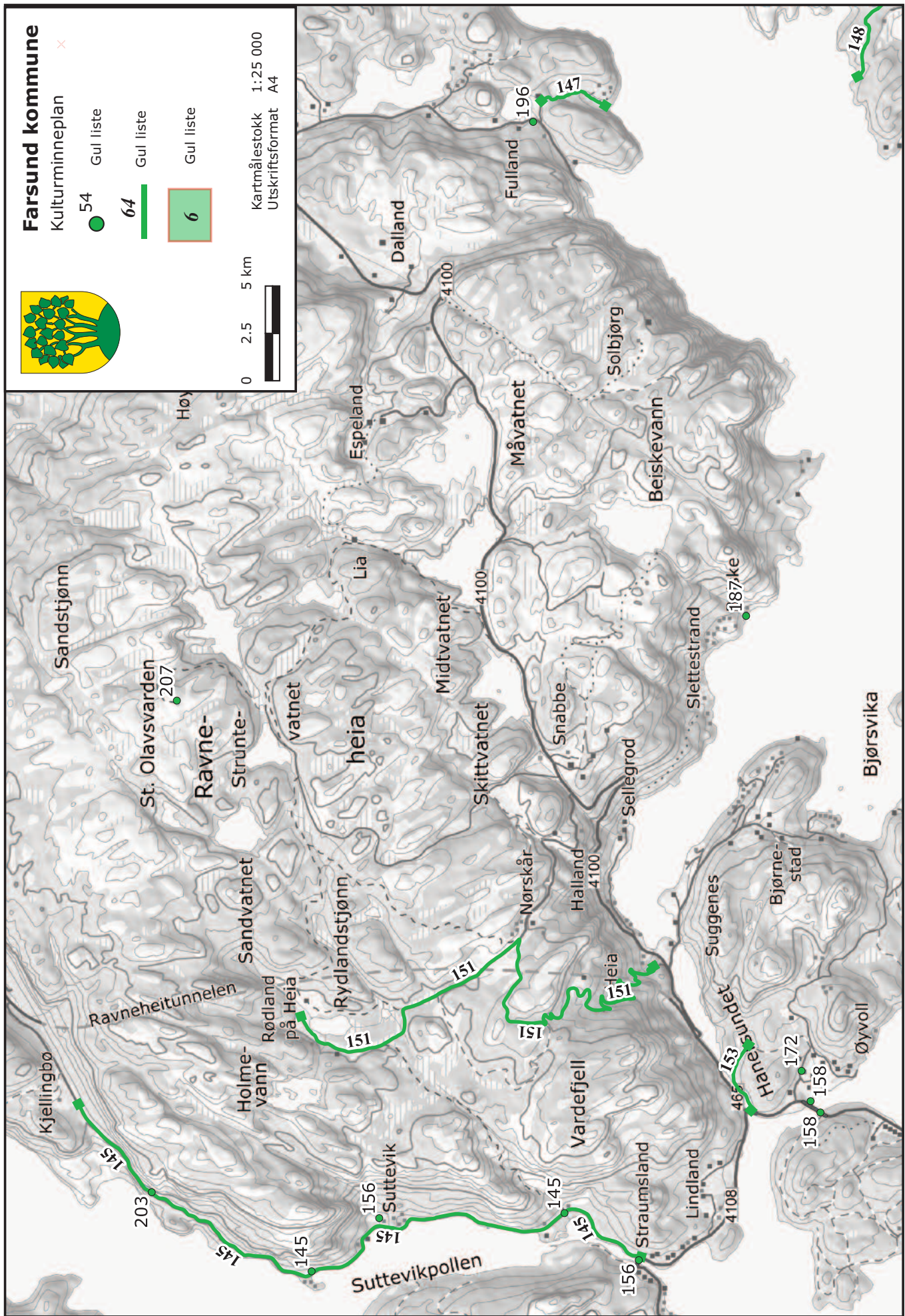
54 Gul liste

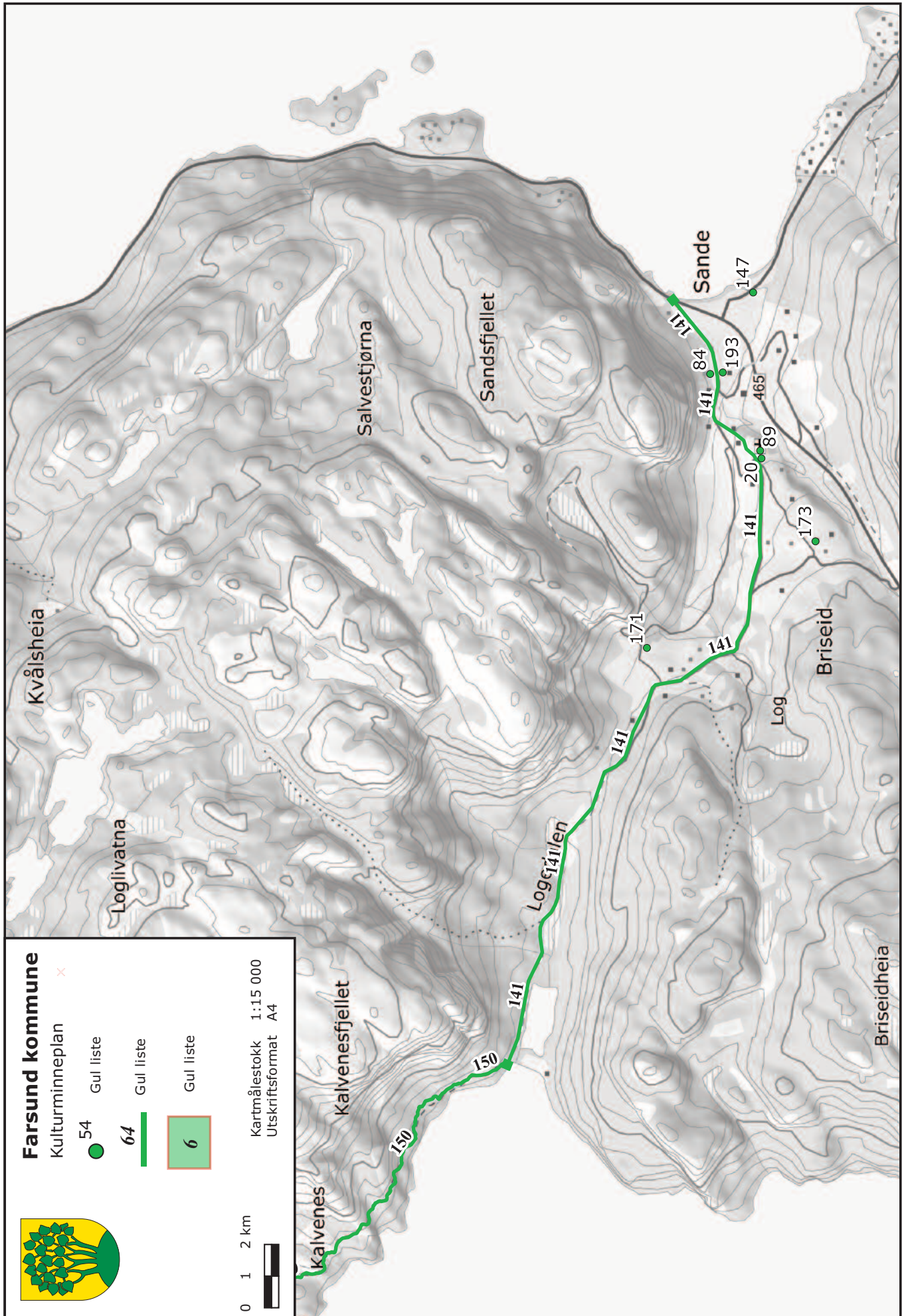
64 Gul liste

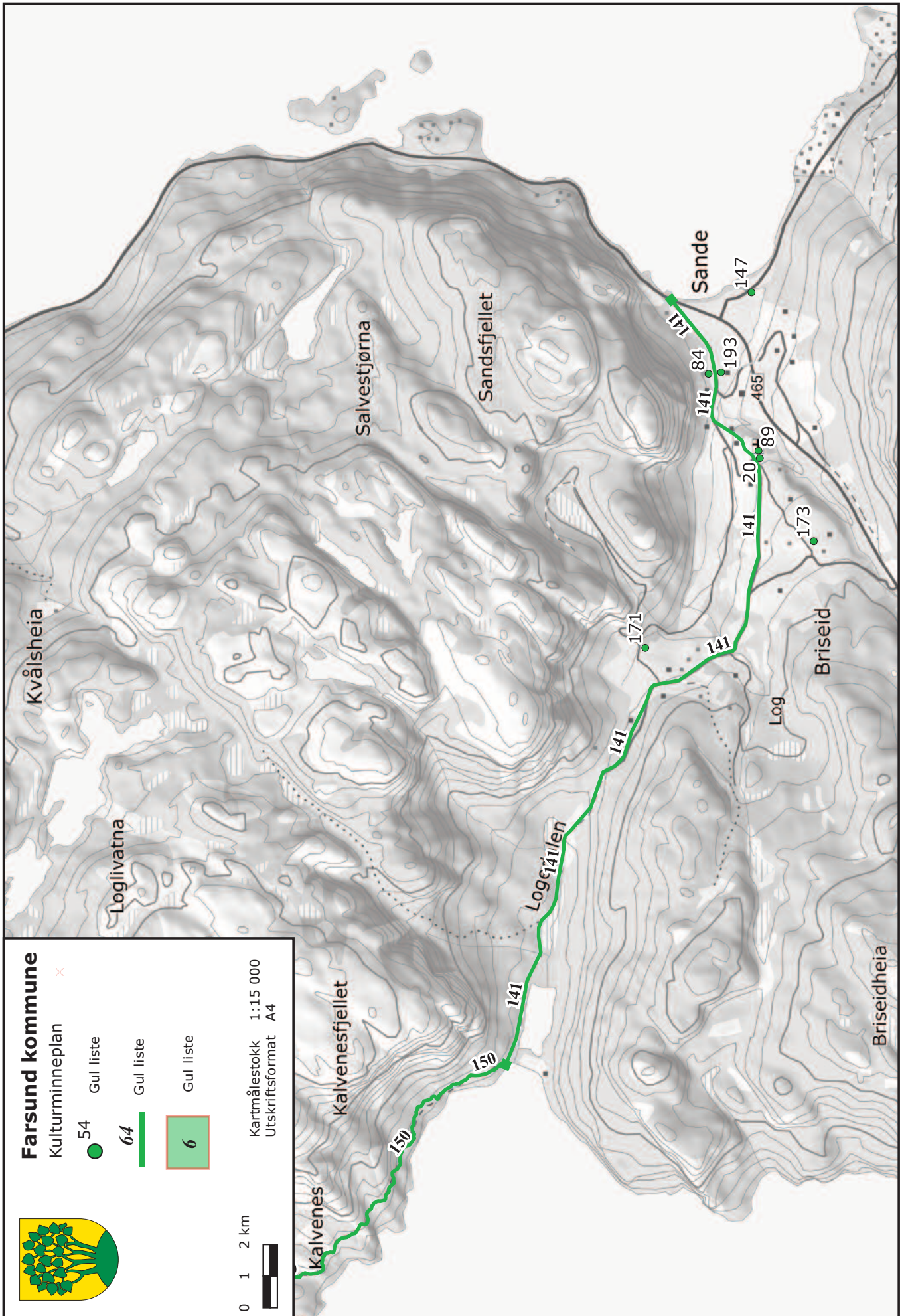
6 Gul liste

Kartmålestokk 1:25 000
Utskriftsformat A4

Farsund kommune

Kulturminneplan

● 54 Gul liste

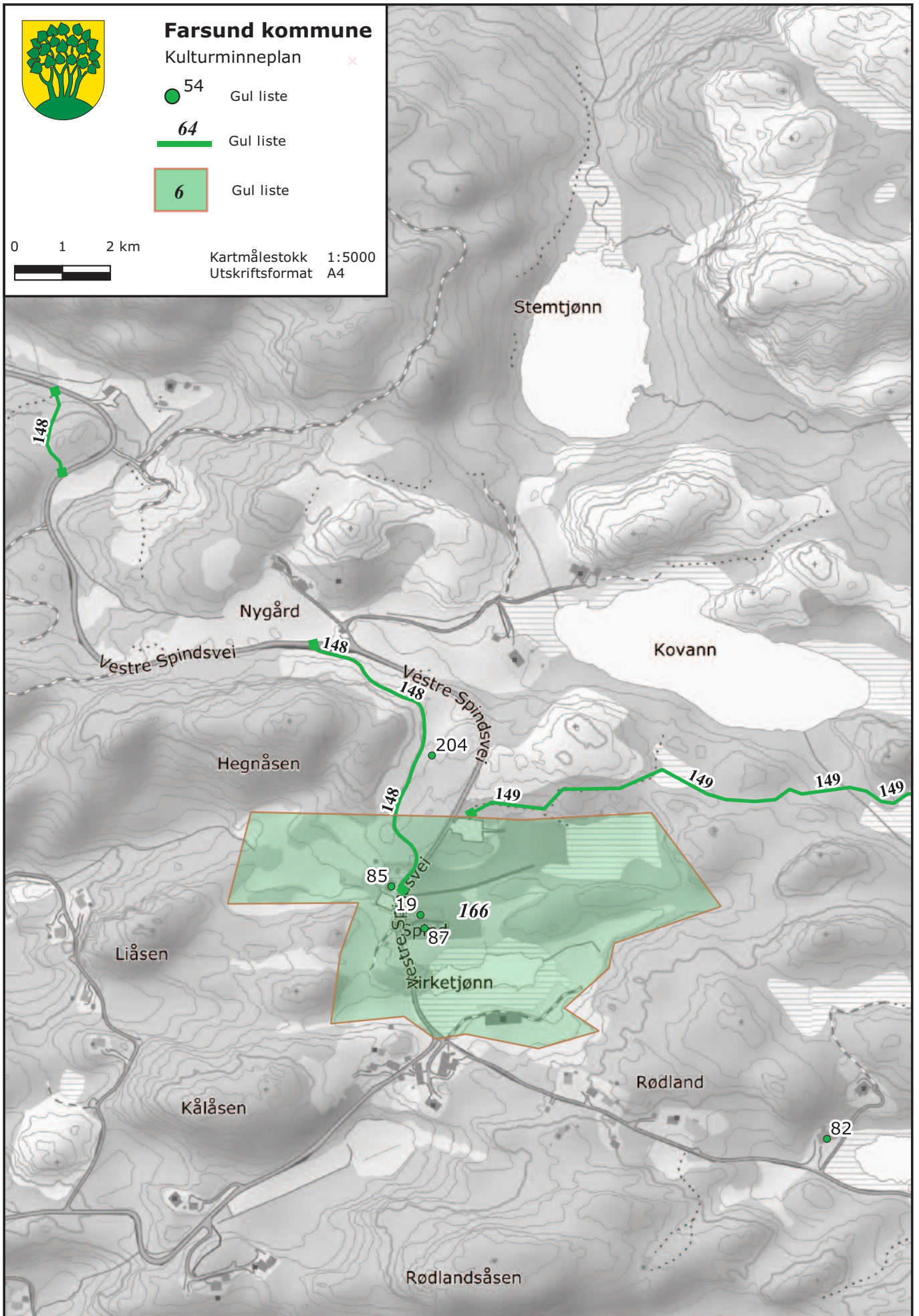
— 64 Gul liste

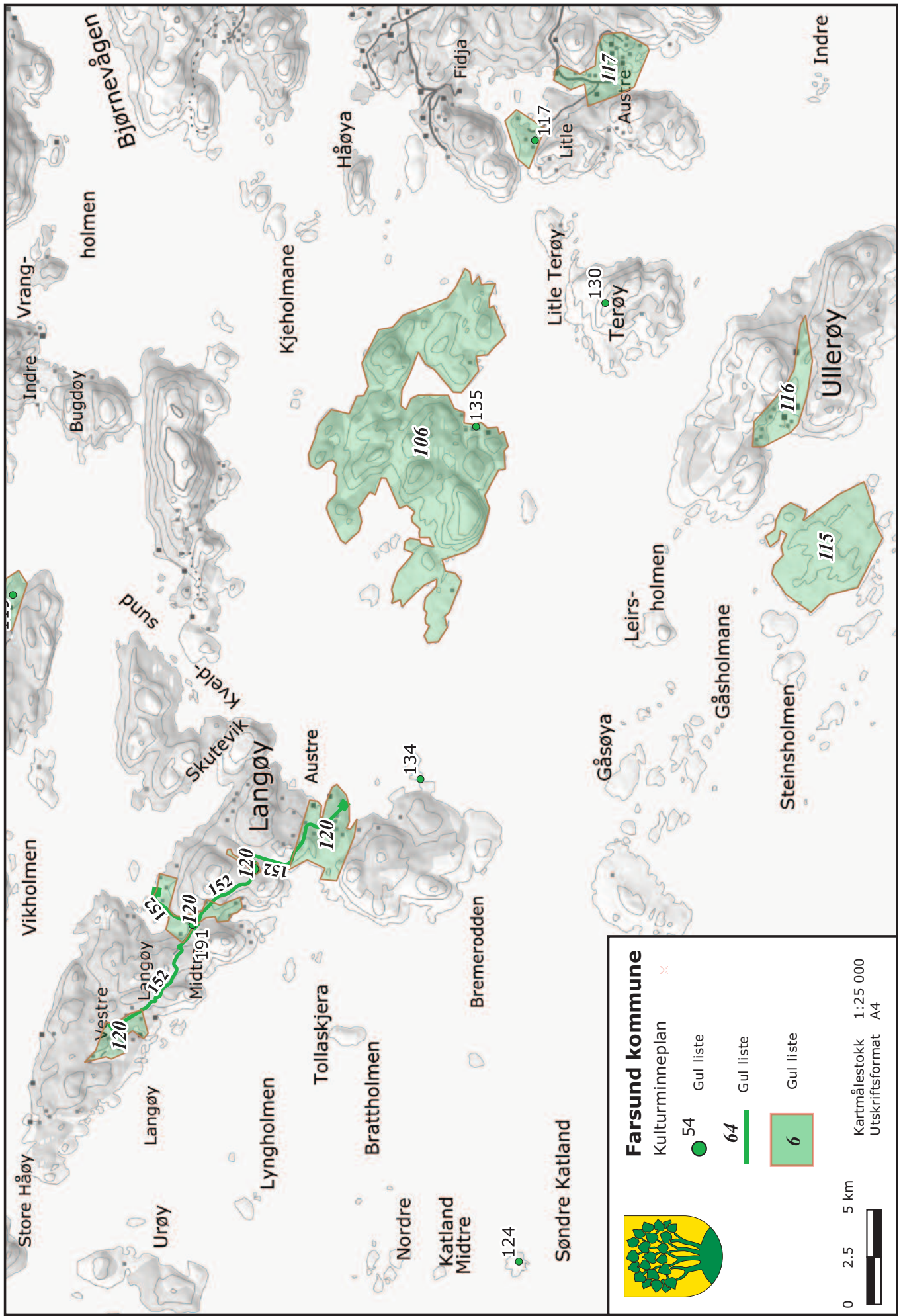
■ 6 Gul liste

0 1 2 km

Kartmålestokk 1:5000
Utskriftsformat A4

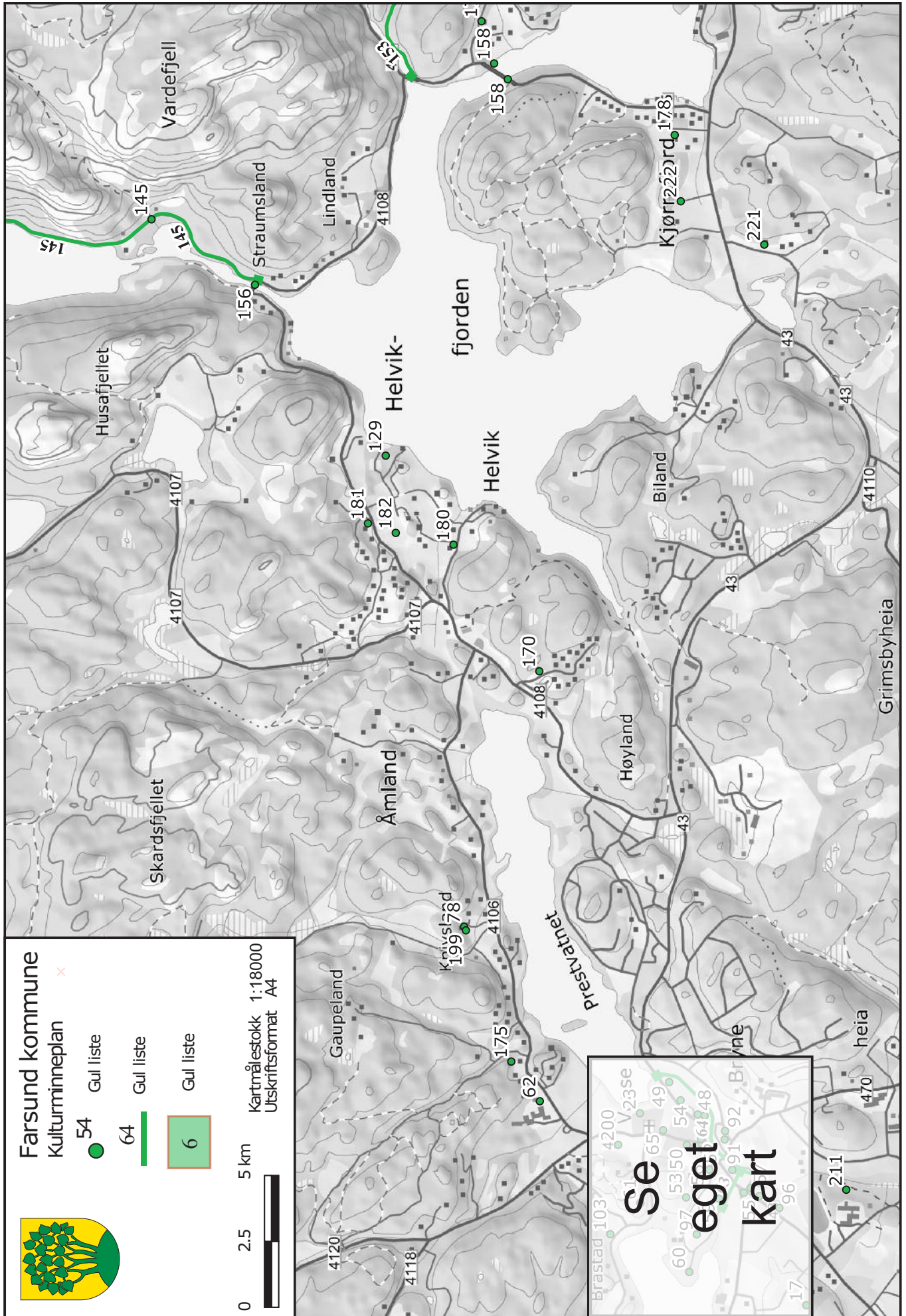

Farsund kommune
Kulturminneplan

- 54 Gul liste
- ▬ 64 Gul liste
- 6 Gul liste

0 2.5 5 km

Kartmålestokk 1:25 000
Utskriftsformat A4

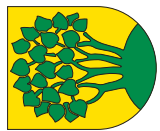
Farsund kommune

Kulturminneplan

- 54 Gul liste
- 64 Gul liste
- 6 Gul liste

Kartmålestokk 1:18000
Utskriftsformat A4

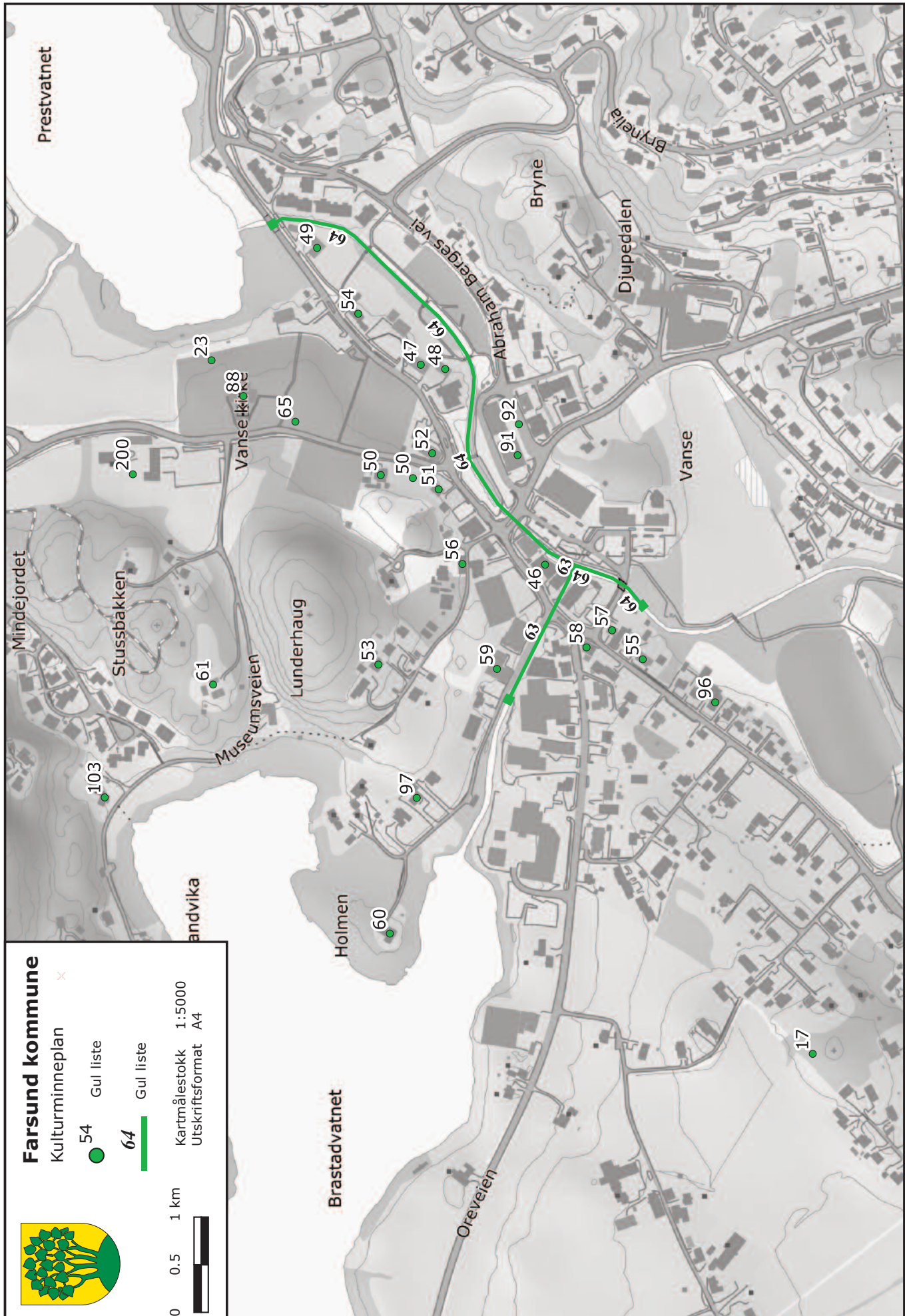
Farsund kommune

Kulturminneplan

54 Gul liste

64 Gul liste

Kartmålestokk 1:5000
Utskriftsformat A4

Farsund kommune

Kulturminneplan

● 54 Gul liste

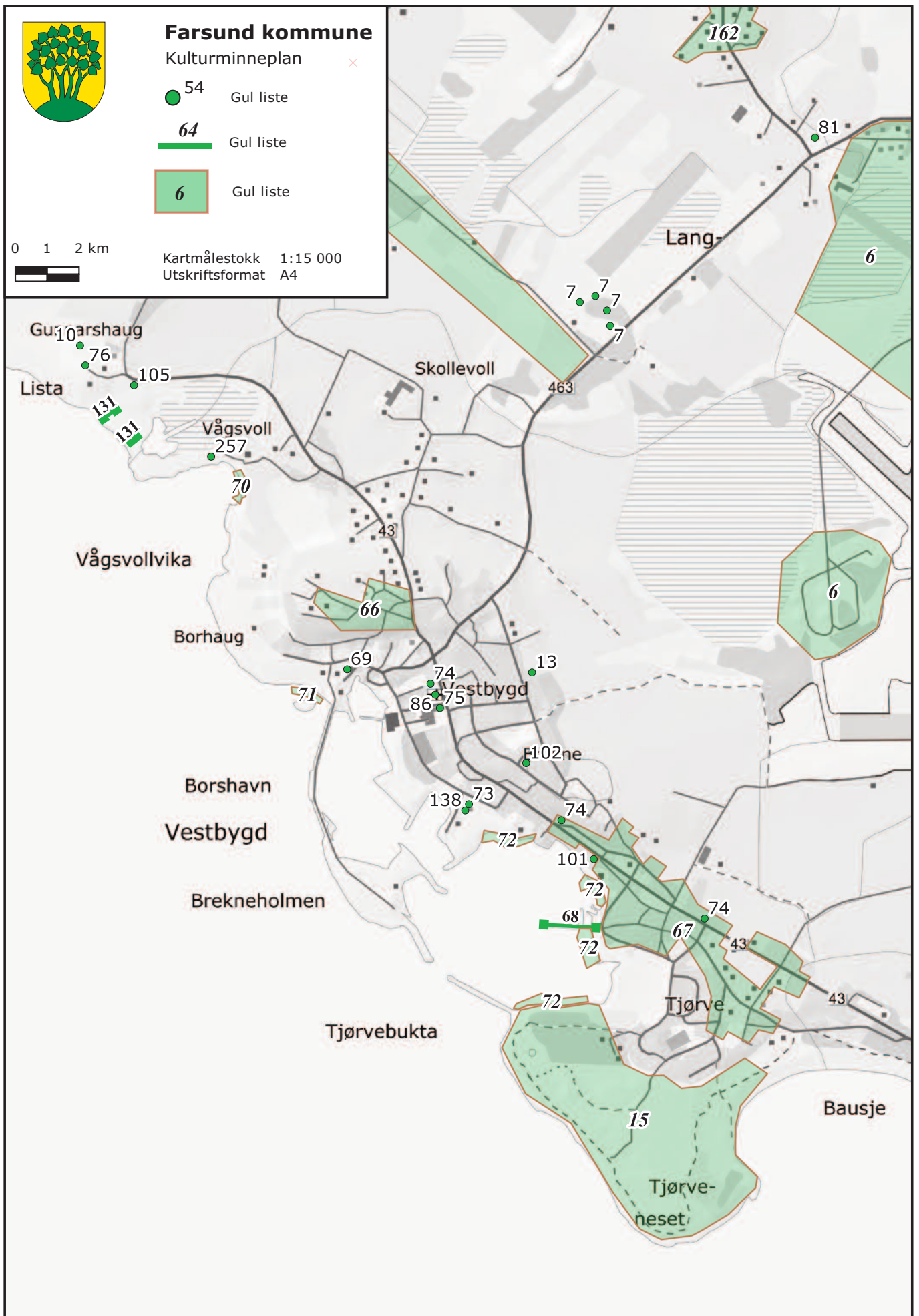
— 64 Gul liste

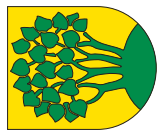
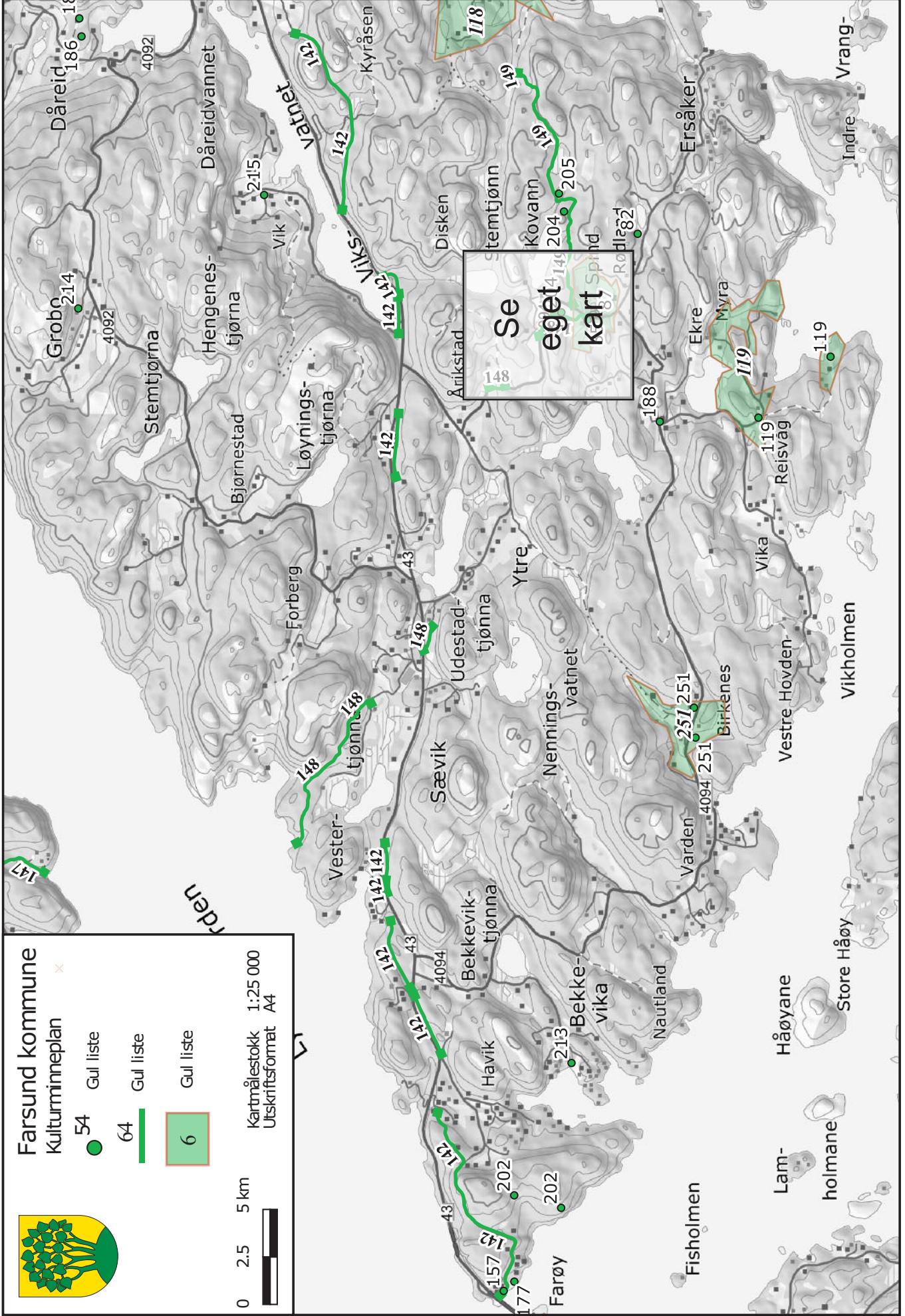
■ 6 Gul liste

0 1 2 km

Kartmålestokk 1:15 000
Utskriftsformat A4

Farsund kommune

- Kulturminneplan
- 54 Gul liste
  - 64 Gul liste
  - 6 Gul liste

0 2.5 5 km
 Kartmålestokk 1:25 000
 Utskriftsformat A4

Vikelen ruin

Kilder

Lokalhistorisk litteratur

Olav Arild Abrahamsen 1997-2007. *Farsund bys historie 1-3*. Farsund.

Lodin Aukland 1998. *Med rutebilen gjennom Vest-Agder*. Kristiansand.

Abraham Berge 2006 (1914). *Listerlandets kystvern og kaperfart 1807-1814*. Vanse (Tønsberg).

Abraham Berge 2006 (1926). *Lista - en bygdebok*. Vanse (Tønsberg).

Jacob Birkenes 1950. *Spind - en bygdebok*. Spind.

Karl Briseid 1953. Farsund. *Det norske næringsliv. Vest-Agder fylkesleksikon*. Bergen.

Ola G. Bruskeland. *Vest-Agder fylkes landbrukskoler 1847-1945*. Mandal.

Søren Bugge 1785. *Ceremonierne og Hans Høiædle Høiærværdigheds Hr. Biskop Dr. Eiler Hagerups Tale ved Farsunds Kirkes Indvielse, efter Vedkommendes Forlangende til Trykken befordren af Søren Bugge, Provst over Listers Provstie og Sogne-Præst til Vandsøe Præstegield*. Christiansand.

Christen Christensen 1957. Farsund. *Norges bebyggelse. Sørlike seksjon. Herredsbindet for Vest-Agder. Vestre del*. Oslo.

Christen Christensen 2005. *Farsund og Lista: En kjærlighetserklæring*. Oslo.

Rolf Kr. Danielsen 1993. *Frakteskuter og fraktemenn II. Trekk av fraktfartens historie, samt detaljbeskrivelse av enkelte frakteskuter*. Skien.

Birger Dannevig 1967. *Farsunds sjøfarts historie*. Farsund.

Ludvig L. Daae 1880. *Nordmænds Udvandringer til Holland og England i nyere Tid*. Christiania.

Andreas Eckstorm 1792. *Eckstorms Sandfærdige Fortællinger og Hændelser. (En Bagatelle af vore Dage)*. Christiania.

Sven Elvestad 1978 (1932). Macody Lund fra Husan. *Fra jernvognens århundre*. Oslo.

Arne Espeland 2008 (1924). *Vårherres palett: Lista*. Vanse (Stavanger).

Arne Espeland 2009 (1924). *Svensken. Sørlandsbilleder*. Vanse (Kristiania).

Arne Espeland 2010 (1925). *Marténgel. Unge år. Vanse* (Oslo).

Arne Espeland 1961. *Klar til batalje*. Oslo.

Arne Espeland 1964. *Med livet i nevene*. Oslo.

Erik Ettrup, Erik Ritterbach og Daniel Schellenberger 2007. *Festung Lista: Atlanterhavsvollen i Norge*. Stavanger.

Jo van der Eynden 2018. *Havner på Lista*. Kristiansand.

S.H. Finne-Grønn 1897. *Familien Tostrup fra Lister samt Foged Tostrups beskrivelse af Lister og Mandals amt af 1743*. Christiania.

Flere forfattere 2005. *Ett sekel - skolen på Hauen 1905-2005*. Farsund.

Constantius Flood 1875. *Listerlandet*. Stavanger.

Peder Clausson Friis 1881 (1614). *Samlede Skrifter*. Christiania.

Jakob Furuseth og Oddvar Larsen 2009. *Vestbygda kapell - 100 år i hjertet av bygda*. Farsund.

Torbjörg Gauslaa 1989. *Anna Grostøl på Lista. Litt om granskingsarbeidet hennar - 1920-1950-talet. Vyrke og arbeidsteknikkar frå naturalhus-haldet*. Raufoss.

Sigurd Grieg 1934. *Jernaldershus på Lista*. Oslo.

Sigurd Grieg 1938. *Listas jernalder*. Oslo.

Anna Grostøl og Abraham Vere 1937. *Lista. Vest-Agder fylke 1837-1937*. Kristiansand.

Torfinn N. Hageland 2000. *Gamle veger i Vest-Agder*. Kristiansand.

Hans Kr. Hansen 2019. *Fraktefarten fra Listahalvøya 1, 1880-1945*. Farsund.

Stian Holmesland 1980. *Landhusholdningsselskap og landbruksselskap i Vest-Agder, 1830-1980*. Kristiansand.

Torfinn Haukås 1958. *62 Johnsen*. Oslo.

Arnfinn Høyland 1953. Herad herad. *Det norske næringsliv. Vest-Agder fylkesleksikon*. Bergen.

Povel Juel (1722). *En god Bonde, Hans Avl og Biæring*. Web-utgave: <https://www.yumpu.com/da/document/read/18512878/en-god-bonde-hans-avl-og-biaering-umb>

Linn Knudsen og Solveig Egeland 2005. *På tur i Listalandskapet: Kulturhistorisk guide for turer i et av våre eldste kulturlandskap*. Kristiansand.

Daniel Koren 1989 (1914). *Omkring Lindesnes: Billeder fra og opplysninger om Lister og Mandals amt*. Skien.

Audun Kristensen 1995. *Heimbygda: Sett og uhørt fra Sigersvoll krets*. Flekkefjord.

Audun Kristensen 1999. *Briseid eller Ofte? Herad 1948-1958*. Sigersvoll.

Ludvig Larsen 1894. *Livet før Døden. En norsk Sømmands Oplevelser og lagttagelser i mange Lande*. Kristiania.

Torbjørn Larsson-Fedde 2013. *Russiske og polske krigsfanger i Farsund-området 1940-1945*. Farsund.

Sigmund Lode 1971. *Husan. Farsunds rådhus*. Farsund.

Børre J. Ludvigsen 1982. *Tobakkspiper fra Loshavn*. Kristiansand.

Gabriel Lund 1950. *Farsund-Lundene*. Oslo.

Per Løvhaug 1995. *Lista - et kulturlandskap. Listaprojektet*. Kristiansand.

Per Løvhaug 1997. *Lista - det eldste Norge*. Oslo.

David J. Meberg 1951. *Lista i helg og yrke: Gamelt og nytt om bygda*. Flekkefjord.

Magnus K. Meland 1957. Herad. *Norges bebyggelse. Sørlike seksjon. Herredsbindet for Vest-Agder. Vestre del*. Oslo.

Svein Molaug 1985-1994. *Vår gamle kystkultur 1-2*. Oslo.

Svein Molaug 1986. Skarvøy. *Norsk Sjøfartsmuseums årbok 1985*.

J.M. Osmundsen 1880. *Sagn fra Listerlandet*. Flekkefjord.

Alf Otto 1923. Omkring Farsund. *Sørlandet*. Kjenn ditt land, b. 3. Kristiania.

Fredrik A. Otto 1912. *Gamle Skilderier*. Kristiania.

Christopher Prescott 2008. *Lista - der Norges historien skiftet retning. Nicolay 104*.

Lisbeth Prøsch-Danielsen 1995. *Lista i støpeskjeen: Landskapsendringer gjennom 15.000 år*. Kristiansand.

Morten Ringard 1964. *Vanse sparebank 100 år: Med glimt fra Listas og pengevesenets historie*. Lista.

Siv Ringdal 2017 (2003). *Det amerikanske Lista: Med 110 volt i huset*. Oslo.

Tor Rognmo 1985. *Vrakjakt på norskekysten fra Steinodden til Lindesnes*. Kristiansand.

Hans Ross 2010 (1900). *Lister. Causerier, eller, om man vil, foredrag holdt i Private Liberale Klub i vintren 1897 og senere andenteds*. Farsund.

- Kåre Rudjord og Arnfinn Høyland 1977. *Herad – bygda mellom fjorder og fjell*. Farsund.
- Kåre Rudjord 1980-1992. *Listaboka 1-4*. Farsund.
- Kåre Rudjord (red.) 1989. *Amerikabrev. The Mebergs*. Farsund.
- Kåre Rudjord (red.) 1990. *Alltid fremad: Farsund sjømannsforening 100 år, Farsund sjøfart gjennom 25 år*. Farsund.
- Johannes Seland 1942-1947. *En by og en bank. Farsunds historie og Farsunds sparebanks 100 års historie 1-3*. Farsund.
- Johannes Seland 1967. *En by og en bank. Farsunds historie og Farsunds sparebanks 125 års historie*. Farsund.
- Johannes Seland 1971. *Macody Lund: Et hjerte i en kruttønne*. Oslo.
- Jens Skei 2010. *Framvaren, en terskelfjord ved Farsund. Svartehavet i miniatyr. P2-akademiet*, b. 43. Oslo.
- Terje Skjoldal 1998. *Farsund Motorbåtforening 75 år, 1923-1998*. Farsund.
- Terje Skjoldal, Inger Reinertsen og Inger Lund Petersen 2005. *Vestersida – en bydel i Farsund – et bevaringsverdig område*. Farsund.
- Terje Skjoldal og Svein Olav Pedersen 2008. *Hilsen fra Farsund. Postkort fra Farsund, Herad, Lista og Spind*. Farsund.
- Jochum Spinnangr 1987 (1891). *Vektarane. Soger frå fantestigen*. Ny utgåve ved Kåre Rudjord. Farsund.
- Asgaut Steinnes 1963. *Noko om Helge-dikti i Edda. Maal og Minne*.
- Arne Stuestøl. Lista. *Norges bebyggelse. Sørlige seksjon. Herredsbindet for Vest-Agder. Vestre del*. Oslo.
- Frans-Arne Stylegar 2001. Lista. *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 18.
- Frans-Arne Stylegar 2014. *Huseby i Lundslekens tid. Årbok for Lista museum 2014*.
- Frans-Arne Stylegar 2014. *Gabriel Lund og Husan i Farsund – «Agders perle og Sørlandets pryd»*. Jørn Holme (red.): *De kom fra alle kanter – Eidsvollsmennene og deres hus*. Oslo.
- Rolf Sundt 1953. *Skipsfører og kjøpmann i Farsund Lars Mortensen Sundts og hustru Karen Bing Drejer Sundts slekt*. Oslo.
- Trygve Sundt 1923. *Spinn. Sørlandet. Kjenn ditt land*, b. 3. Kristiania.
- Trygve Sundt 1927. *Herad. Sørlandsheftet*.
- Svein Syvertsen 2004. *Lokalhistorie fra havets bunn*. Farsund.
- Theimann Theisen 1953. *Spind herred. Det norske næringsliv. Vest-Agder fylkesleksikon*. Bergen.
- Theimann Theisen 1957. *Spind. Norges bebyggelse. Sørlige seksjon. Herredsbindet for Vest-Agder. Vestre del*. Oslo.
- Thor Thorsen 1996. *Listerland i tekster og tegninger*. Kristiansand.
- Njål Vere 1993-1995. *Listamålet I-III*. Oslo.
- Vest-Agder fylke. *Heimbygdekunnskap. Flekkefjord*, 1955.
- Jean-Bernard Wahl 2009. *A la recherche du Mur de l'Atlantique en Norvège: Le Sud et l'Ouest, du fjord d'Oslo à celui de Trondheim (exclu). 1ère partie*. Huningue.
- Årbok for Spind historielag 1998-.
- Årsskrift for Herad historielag 2014-.
- Årbok for Lista museum 2001-.

Strategier og planer

Meld. St. 35 (2012-2013). Framtid med fotfeste (Miljøverndepartementet).

St.meld. nr. 26 (2006-2007). Regjeringens miljøpolitikk og rikets miljøtilstand (Miljøverndepartementet).

St.meld. nr. 16 (2004-2005). Leve med kulturminner (Miljøverndepartementet).

Meld. St. 14 (2014-2015) Kommunereformen – nye oppgaver til større kommuner (Kommunal- og moderniseringsdepartementet).

Riksantikvarens bystrategi 2017-2020.

Riksantikvarens strategi for arbeid med kulturarv i kommunene 2019-2022.

NBI-registeret. Databasen for historiske byområder. Veileder, 2015 (Riksantikvaren).

Landsverneplanen for Forsvaret, 2000 (Forsvarsbygg).

Landsverneplan for miljøsektoren, 2013 (Klima- og miljødepartementet).

Nasjonal verneplan for fyrstasjoner, 1997 (Kystdirektoratet).

Nasjonal verneplan for fartøy 2010-2017 (Riksantikvaren).

Landsverneplan for maritim infrastruktur, 2009 (Kystverket).

Verdifulle kulturlandskap i Norge, 1994 (Miljøverndepartementet).

Evaluering av satsingen Utvalgte kulturlandskap i jordbruket (ØF-rapport 9/2013).

Utvalgte kulturlandskap i jordbruket og verdensarvområder: Overføring av oppgaver til kommunene i 2020. Utredning til Landbruks- og matdepartementet og Klima- og miljødepartementet (Miljødirektoratet, Riksantikvaren og Landbruksdirektoratet).

Prestegårder i Norge – et utvalg. Prestegårder som kulturminner for Den Norske Kirke En rapport om presteboliger med høy kirkelig kulturverdi, 2015 (Opplysningsvesenets fond).

Nasjonal kartlegging av brannsikkerhet i verneverdig tett trehusbebyggelse, 2005 (Direktoratet for samfunnsikkerhet og beredskap).

Fartøyvernplan for SAVOS, 2000 (Norsk sjøfartsmuseum).

Regionalt miljøprogram for jordbruket i Agder 2019-2022 (Fylkesmannen i Agder).

Eit utvalt kulturlandskap. Forslag til forvaltningsplan for Vest-Lista, 2008 (Fylkesmannen i Vest-Agder, Vest-Agder fylkeskommune og Farsund kommune).

Vegminner i Vest-Agder, 2000 (Statens vegvesen).

Kulturarv 2020 (Vest-Agder fylkeskommune).

Regionplan Agder 2030 (Vest-Agder og Aust-Agder fylkeskommune, 2019).

Kommunal planstrategi 2016-2019 (Farsund kommune).

Kulturplan 2012-2020 (Farsund kommune).

Forslag til kulturplan 2019-2022 (Farsund kommune).

Plan for idrett, friluftsliv og nærmiljøanlegg 2018-2021 (Farsund kommune).

Kommuneplanens samfunnsdel 2018-2030 (Farsund kommune).

Plan for folkehelse og likestilling 2015-2019 (Farsund kommune).

Museumsplan for Farsund (Farsund kommune i samarbeid med Vest-Agder fylkeskommune, Fylkesmannen i Vest-Agder og Lista Museum, 2003).

Andre dokumenter

Borgerundersøkelsen 2016. Farsund kommune (rapport, Sentio research, 2016).

Byggeskikkveileder for Farsund by. Bevaring og utbedring (Farsund kommune og Vest-Agder fylkeskommune, 2017).

Den kulturelle Listerpakken. Et notat om kulturelt samarbeid i Listerregionen (rapport, Oxford Research, 2013).

Farsund by. Fortetningsanalyse (rapport, Rambøll, 2017).

Regional analyse for Lister 2016 Næringsutvikling, befolkningsutvikling, scenarier, innovasjon og utdanning (rapport, Telemarkforskning, 2016).

Stedsutviklingsprosjektet Borhaug (slutt-rapport, Asplan Viak, 2009).

Utarbeidelse av kunnskapsgrunnlag og programforslag for Farsund kommune (rapport, Oxford Research, 2016).

Uthavnene på Sørlandet. Veileder. Vedlikehold og utbedring av bevaringsverdige bygninger og anlegg i kystsonen i Aust-Agder og Vest-Agder (Vest-Agder fylkeskommune og Aust-Agder fylkeskommune, 2015).

Vestbygda i farger. Inspirasjon og tips til valg av farger (Farsund kommune, Vest-Agder fylkeskommune og Husbanken, 2006).

Tilskuddsordninger

Riksantikvaren: www.riksantikvaren.no/Veiledning/Tilskot

Kulturminnefondet: www.kulturminnefondet.no

Fortidsminneforeningen/Kulturminner for alle: www.fortidsminneforeningen.no/kulturminner-for-alle

Vest-Agder fylkeskommune: www.vaf.no/tjenester/kultur/tilskuddsordninger

Fylkesmannen i Agder: www.fylkesmannen.no/nb/Aust--og-Vest-Agder/Miljo-og-klima/Tilskuddsordninger - www.fylkesmannen.no/nb/Aust--og-Vest-Agder/Landbruk-og-mat/Tilskudd-innen-jordbruk-og-skogbruk

Vest-Agder-museet: www.vestagdermuseet.no/prosjektmidler-2019-utlysning-2-runde

Stiftelsen UNI: www.stiftelsen-uni.no

Norsk Kulturarv: www.kulturarv.no

Landbrukslegatet i Norges Vel: www.norgesvel.no/slik-jobber-vi/legater-for-naringsutvikling/landbrukslegatet

Kultur- og miljølegatet i Norges Vel: www.norgesvel.no/slik-jobber-vi/legater-for-naringsutvikling/kultur-og-miljolegatet

Sparebankstiftelsen DnB NOR: www.sparebankstiftelsen.no

Gjensidigestiftelsen: www.gjensidigestiftelsen.no

Råd og tips om kulturminner, istandsetting og vedlikehold

Riksantikvaren: www.riksantikvaren.no

Vest-Agder fylkeskommune: www.vaf.no/tjenester/fylkeskonservatoren

Byggeskikksenteret i Flekkefjord: www.byggeskikksenteret.no

Bygningsvernsenteret i Aust-Agder: www.byggeskikksenteret.no/bygningsvernsenteret

Bygg og bevar: www.byggogbevar.no

Gamle trehus: www.gamletrehus.no

Norges grønne fagskole – Veia (historiske hager): www.vea-fs.no

Norsk forening for fartøyvern: www.norsk-fartoyvern.no/rad-om-vern

Andre nettressurser

Riksantikvaren: www.ra.no

Lista Museum/Vest-Agder-museet: www.vestagdermuseet.no

Lister Friluftsråd: www.listerfriluft.no

Skjærgårdsparken: www.listerfriluft.no

Farsund Byforening: www.farsundbyforening.no

Spind historielag: www.spindhistorielag.no

Loshavn og Eikvåg Vel: www.loshavn-eikvag.no

Loshavnsidene: www.loshavnsidene.net

Utvalgt kulturlandskap Vest-Lista: www.landsbruksdirektoratet.no

Listeskøyta Kystkultursenter: www.listakyst.no

Festung Lista: www.festunglista.com

Lista fyr m./Besøkssenter Våtmark Lista: www.listafyr.no

Sæløer og Lista kystlag: www.kystlaget.net

Venner av Søndre Katland fyr: <https://www.facebook.com/sorekatland>

S/S Adella: www.adella.no

Lista AmCar Club: www.lista-amcar.no

www.farsundkommune.no

www.farsundkommune.no

